

PISMA S. M. ŠTEDIMLIJE DR MUŽIĆU

Savić Marković Štedimlja, a writer and publicist, belongs to the circle of Montenegrins who were prosecuted and criticized for their work on the affirmation of the Montenegrin history. Štedimlja spent 10 years in Soviet gulags, and in Yugoslavia he was sentenced to eight years of prison whereas he served half of the term. Then he was prohibited from publishing works under his own name. Therefore, he published under the name of his wife Ljubica Klančić. These are the letters which Štedimlja wrote during the last three years of his life to Croat scientist Dr Ivan Mužić, who had them published. The letters represent a rich source of information about Štedimlja's work and personality.

Uvodna bilješka

Rasipanje ili uništavanje spisa i dokumenata koji imaju značaj arhivalija, destruktivan ili nemaran odnos prema pokretnom i nepokretnom kulturnom blagu, teška je realnost nedovoljno konstituisanih sredina. Takav odnos prema nasljeđu dovodi do umanjivanja mogućnosti nauke da kritički i objektivno sagledava i valjano ocjenjuje sve aspekte kulturne istorije koji čine korpus nacionalnog bića. Kad je u pitanju crnogorsko nasljeđe, možemo istaći da njegovu sudbinu, u velikom dijelu, simbolizira jedan

primjer: nestajanje, pod udarima talasa rijeke Bojane, zidina manastira sv. Srđa i Vakha - mauzoleja dukljanske (crnogorske) dinastije Vojislavljevića. Kao primjer odsustva bilo kakve svijesti o potrebi čuvanja nasljeđa može poslužiti i trgovačka akcija iz XIX vijeka, tokom koje je iz Crne Gore iznijet i otuđen veliki broj starih rukopisa nastajalih u crnogorskim skriptorijima. U tu akciju bili su uključeni naši ljudi koje je bio pridobio da rade za njegovu korist V. Karadžić.¹ O odnošenju rukopisa iz crkava i manastira nalazimo podatke u pismima popa V. Popovića.² Nemar i odsustvo svijesti i potrebe da se čuva ono što je neodvojivi dio nasljeđa, možemo potkrijepiti još jednim primjerom. Veoma značajni istoriografski rukopis iz 1774. godine, „Kratkoe opisane Zete i Černoj Gori“ anonimnog autora, koji je sačuvan u spisima Ilirske dvorske deputacije u Budimpešti, sporazumom između Jugoslavije i Mađarske o predaji arhivskog materijala, vraćen je u dva primjerka. Oba primjerka predana su Istorijskom arhivu Autonomne pokrajine Vojvodine. Iz Crne Gore tada nije bilo zahtjeva da jedan primjerak bude pohranjen u crnogorskoj nacionalnoj biblioteci.

Sličan nemar pokazuje se kada je u pitanju zaostavština mnogih crnogorskih ličnosti, pisaca, naučnika, političara i dr, koje su kraće ili duže vrijeme živjele van Crne Gore. Ova tvrdnja može se dokumentovati i odnosom nekih naših institucija kulture prema zaostavštini Savića Markovića Štedimlje. Kada je Ljubica Klančić, udovica Štedimlijina, ponudila njegovu biblioteku i obimnu pisanu zaostavštinu Crnoj Gori, stigao je negativan odgovor. Iz jedne od tih ustanova,

¹ Lj. Stojanović, *Život i rad Vuka Karadžića*, Beograd, 1924.

² D. Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, drugo izdanje, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 76-77.

posredniku gospođe Klančić rečeno je: „Ti hoćeš da okreneš sve protivu nas“.

Pisma Savića Markovića Štedimlije, koja objavljuje časopis „Matica“, stigla su u Crnu Goru zahvaljujući dobroti poznatog hrvatskog povijesničara dr Ivana Mužića³ koji je, u posljednje tri godine Štedimlijinog života, sa njim sarađivao i bio mu podrška da neke svoje tekstove objavi pod svojim imenom. Pisma i dopisnice (ukupno 42 pisma i 59 dopisnica) koje je S. M. Štedimlja upućivao I. Mužiću, od 20. juna 1967. do 29. septembra 1970. godine, sadrže činjenice iz svakodnevnog života i rada i pomažu realnijem sagledavanju njegovog ljudskog lika koji je bio zaklonjen trajnom javnom osudom.

Kada su sovjetske vlasti, poslije decenije provedene po zatvorina i sibirskim gulazima, S. M. Štedimlju predale jugoslavenskoj UDB-i, nad njim je u prvoj godini vršen istražni postupak u Ministarstvu unutrašnjih poslova Hrvatske, a zatim je osuđen na osam godina zatvora, od kojih je više od pola izdržao. Pri otpuštanju sa Golog otoka dobio je ljekarsko mišljenje da je ograničeno sposoban i to samo za intelektualni rad, ali je on ipak uporno istraživao i pisao. Uzalud je tražio za stalnijem zapošljenjem, nije ga uspio dobiti. Zbog djelovanja u Zagrebu, u vrijeme trajanja NDH, Štedimlji i nakon izlaska iz zatvora s Golog otoka, u proljeće 1959. godine,

³ Dr Ivan Mužić, historičar (Solin, 14. IX 1934), autor je više knjiga: *Razmatranja o povijesti Hrvata* (1967), *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja* (1969), *Masonstvo u Hrvatskoj* (1983, a zatim u više izdanja), *O hrvatskoj etnogenezi i masonstvu u Hrvata* (2009), *Hrvatska kronika Popa Dukljanina* (2011) i dr. I. Mužić je bio izložen napadima od totalitarnog jugoslavenskog sistema zbog bavljenja nekim zabranjenim istorijskim temama (dr Vlado Nuić).

redakcije nijesu htjele objavljivati tekstove pod njegovim imenom. Pišući tada o svome statusu on kaže da je „formalno na ulici“, da misli da neće „u bližem vremenu naći mogućnosti da osigura sebi iole snošljiv život“. Tada je dva mjeseca boravio kod majke u Crnoj Gori, ali ni tu nije mogao naći smiraja jer se pojavilo protiv njega nekoliko „neosnovanih i neistinitih“ napada, kako ih je sâm ocijenio. Podstičući sebe da izdrži izolovanost i pustoš, Savić je u jednom pismu kazao da se naučio trpjeti, pa da će se tom navikom „obilato služiti“, mada mu je, kako je zapisao, smanjena tjelesna sposobnost da podnosi sve nedaće kao što ih je nekad podnosio. U pismu I. Mužiću, od 29. jula 1967. godine, o prešutnom izolovanju on kaže da „...niko nije zabranjivao da pišem i potpisujem svoje tekstove“, ali u redakcijama nijesu htjeli objavljivati njegovo ime, „izgovarajući se na razne načine“ pa je, za 10 godina, pod „drugim imenima“ objavio u raznim listovima i časopisima „oko 60 manjih i većih radova“. Potrebno je istaći da je Štedimlja svoje istraživačke napore stalno usmjeravao crnogorskim temama, o čemu svjedoči i njegova posvećenost problematici života i djela Petra II Petrovića Njegoša.⁴

Posebno je zanimljivo pitanje kako je došlo do toga da S. Marković Štedimlja radi na značajnom i složenom djelu, „Istoriji školstva i prosvjete u Crnoj Gori“. Podatke o tome nalazimo u jednom njegovom neobjavljenom intervjuu, iz 1966. godine. Na Bledu je, 1950. godine, održan sastanak sekcije za istoriju pedagogije Saveza pedagoških društava Jugoslavije, na kome je donijeta odluka da se u svim republikama izrade istorije školstva. Kad je riječ o crnogorskoj

⁴ Savić Marković Štedimlja, *Ogledi o Njegošu*, priredio Danilo Radojević, izdanje Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.

istoriji školstva, taj zadatak bio je ostao neobavljen pa je, 1964. godine, Štedimlija prihvatio da radi na tome projektu. Prvi tom obuhvatio je vrijeme od doseljavanja Slavena u Duklju do 1830. godine. Rukopis je, uz recenziju dr Đorđa Sp. Radojičića, u novembru 1968, predat Zavodu za izdavanje udžbenika Srbije. Nakon deset mjeseci, u avgustu 1969, knjiga se pojavila, potpisana imenom Tomaša Markovića, rođaka Savićeva, koji je radio u Zavodu za izdavanje udžbenika Srbije.⁵ U dopisnici I. Mužiću, od 26. aprila 1969. godine, Štedimlija pominje štampanje prvoga toma „Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori“. To mjesto glasi: „Jučer sam dobio vijest da izdavač (Beograd) knjige zbog koje sam trebao putovati, zahtijeva da mu tiskara šalje u Beograd korekture i prelom. Usljed toga zahtijeva doći će do zakašnjenja pa ja neću moći stići da prigodom praznika (misli na 1. maj - primj. DR) kontroliram prelom. Stvar se dakle odgađa, ali ni kasnije ne putujem u Crnu Goru nego u Sarajevo gdje će doći s revizijama ‘autor’ radi kontrole“. Štedimlija je metnuo pod znake navoda riječ autor, misleći na svoga rođaka Tomaša Markovića. Potrebno je dodati da je pomenuti prvi tom štampao Grafički zavod iz Titograda, pa je zato Štedimlija ugovorio sastanak sa T. Markovićem u Sarajevu, da se ne bi otkrilo njegovo autorstvo. Značajno je istaći da je T. Marković, za „autorstvo“ prvog toma „Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori“, dobio 1970. godine Trinaestojulsku nagradu, najveće nacionalno priznanje. Rukopis drugog toma „Istorije školstva“, koji obuhvata vrijeme od 1830. do 1918. godine, predala je Ljubica Klančić, dvije godine nakon Savićeve smrti,

⁵ N. Racković, *Leksikon crnogorske kulture*, izd. DOB, Podgorica, 2009, str. 433.

Grafičkom zavodu u Titogradu, ali do danas ta knjiga nije objavljena.

U pismima Savićevim I. Mužiću dijelom se odslikava krug tema koje su ga, u tom vremenu, pokretale na istraživačke napore. Posebno ga je zanimalo pitanje šta donosi izdanje „Ljetopisa Popa Dukljanina“ koje je objavio Grafički zavod iz Titograda (biblioteka „Luča“), a priredio Slavko Mijušković. Tada je pisao (9. nov. 1967), da ima „u projektu dva članka za časopis (odnosi se na glasilo Crkva u svijetu - primj. DR): prvi je o Popu Dukljaninu povodom novog izdanja od dra Sl. Mijuškovića“. Da bi čitaocima prikazao svoj raniji istraživački interes, iz perioda od 1936. do 1940. godine, koji je usmjeren na teme što ih pokreće „Ljetopis Popa Dukljanina“, uz radnju o Mijuškovićevom predgovoru dao je da se objavi izvadak od 48 jedinica, iz bibliografije koju je izdavao državni Leksikografski zavod u Zagrebu.

Značajno je što je Štedimlja redakciji „Crkva u svijetu“ uputio kliše pečata dukljanskog arhonta Petra pa je tada objavljen prvi put kod nas, uz njegovu radnju „Zagonetka Popa Dukljanina“. U toj radnji on ponavlja neutemeljen stav, preuzet od Vjekoslava Klaića, o „hrvatskoj“ etnogenezi Crnogoraca, pa kaže: „U Dukljanskoj državi nije poznat nikakav drugi narod osim slavenskog (hrvatskog)“.⁶

⁶ S. M. Štedimlja, *Zagonetka Popa Dukljanina*, separat iz „Crkve u svijetu“, br. 1, 1969, str. 74. - Povodom iskazanih stavova o etničkom porijeklu Crnogoraca, koji su izvođeni iz katoličko-pravoslavnih podjela, pisao sam: „Drugi dio buržoazije, koji je bio djelimično nacionalniji, dao je i krilo koje je - dezorijentisano - pribjglo tezi da su Crnogorci ‘Crveni Hrvati’, koja je jednako nenaučna kao i ona da su ‘Srbi’“. Vidi: D. M. Radojević,

Štedimlija je izradio logotip: „Prilozi za nacionalnu, političku, ekonomsku i kulturnu povijest Crnogoraca“ koji je prvi put objavljen na korici separata br. 1 („Zagonetka Popa Dukljanina“), koji pominje u pismima nekoliko puta, iskazujući namjeru da s tim logotipom objavi više separata koje bi docnije povezao u jednu knjigu.

Samo pet mjeseci pred svoju smrt, bolestan i iscrpljen, Savić je pisao I. Mužiću, da je Republički zavod za socijalno osiguranje Hrvatske, na osnovu mišljenja Društva hrvatskih književnika, donio rješenje, 30. marta 1970, da mu se priznaje svojstvo umjetnika-književnika, ali pošto za njega nije plaćeno socijalno osiguranje, on zaključuje da nikad neće ostvariti penziju. Tako je sâm mislio o svome stanju, što je bila posljedica „beznadežnog mučeništva i stradanja“ u zatvorima. Skoro posljednjim ostatkom snage napisao je članak „Znamo ko vodi kampanju protiv Njegoševog mauzoleja“.⁷ Zbog toga članka bio je napadnut u listu „Pravoslavlje“, u tekstu pod naslovom „Nekvalifikovani reporter“.⁸

Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike, „Kritika“, br. 8, Zagreb, 1969, str. 584. - O tome pitanju vidi još: Dr D. Radojević, *Štedimliji djelo je nužno naučno ocijeniti*, „Liberal“, br. 8, 1990, str. 23-24; dr D. Radojević, „Knjiga *Osnovi crnogorskog nacionalizma* od Savića Markovića“, bibl.: Dokumenti i komentari, LSCG, Cetinje, 1994, str. 5-12; dr D. Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlije*, DANU, Podgorica, 2008, str. 5-43.

⁷ Vjesnik, Zagreb, 26. IV 1970; tekst je prenijet i u časopis „Umjetnost“, br. 27-28, Beograd, 1971, str. 141-142.

⁸ „Pravoslavlje“, br. 75, Beograd, 14. III 1970, str. 4. - Znajući da njegov odgovor ne bi objavila redakcija toga časopisa, uputio ga je nekim institucijama i nekolicini prijatelja, među kojima i dr I. Mužiću.

S. M. Štedimlja ostao je do posljednjeg časa odan Crnoj Gori. U njegovom obimnom djelu jasno se ističu teme iz crnogorskog kulturnog i istorijskog nasljeđa.

Danilo Radojević

S. M. ŠTEDIMLIJA
Kukuljevićeva 21
Zagreb I.

Zagreb, 20. VI 1967.

Vrlopoštovani i dragi gospodine doktore,

Od srca Vam zahvaljujem na pismu, koje sam jutros dobio i na koje odmah odgovaram bez naročitih priprema i prethodnog proučavanja vaše knjige.

Problemi povijesti Hrvata i Crnogoraca, kao i problemi svih grana društvenih nauka, koje se njima bave, odavno me zanimaju, a naročito sada, u sadašnje vrijeme pa sam zato s interesom nabavio vašu knjigu i preko reda je pročitao. Moram Vam prijateljski priznati da sam očekivao u nekim pitanjima konkretnije, radikalnije i određenije zahvate u dodirnutu problematiku, ali sam kasnije promislio i došao do zaključka da se više i konkretnije u sadanjim prilikama ne bi moglo štampati, pa je stoga i ovoliko već veliki uspjeh kao za početak.

Uvjeren sam da se neće moći pisati objektivna i istinita povijest Hrvata i Crnogoraca za duže vremena, barem dotle dok djeluju kao izdavači Matica srpska, Srpska književna zadruga, Srpska akademija nauka i Vojnoistorijski institut u Beogradu izdajući knjige u duhu shvatanja Vuka Karadžića, Jovana Cvijića, Jovana Skerlića, Jovana Erdeljanovića i mnogobrojnih njihovih sljedbenika i krivotvoritelja povijesti i pomoćnih nauka. Vi imate malo više sreće nego mi Crnogorci, jer neki vaši učenjaci štampaju u inozemstvu važne i valjane priloge povijesti Hrvatske. Ovdašnji povjesničari su samo nastavnici na sveučilištu i poslušni činovnici, a ne učenjaci... Kod nas u Crnoj Gori su povjesničari ljudi s partijskom knjižicom u džepu i velikosrpskim „uvjerenjem“ u glavama, poneki i s bogoslovskim diplomama, jednostavno zatvoren krug monopolista historijske nauke.

Ja sam malo proučavao Vlahe, a ono što sam o njima pisao i nekim svojim publikacijama tek je rezultat komentiranja izvjesnih izvora i literature. Čitao sam Vaš tekst od str. 22 do str. 27, pa na temu o Vlasima nemam što primijetiti, ali bih imao ponešto dodati. Iako su se Vlasi odavno srbizirali (kroz pravoslavlje), ono si ipak u srednjem vijeku bili od Srba progonjeni, što Vi vrlo dobro uočavate i ističete. Progonjeni iz planinskih predjela, koje su Srbi naseljavali (Raška je uglavnom planinski prostor), oni su se pomicali u predjele, u kojima nije bilo naročito istaknuto ni srpsko ni hrvatsko ime, u pravcu Bosne i zaleđa današnje Dalmacije, uglavnom u brdske krajeve (radi ispaše). Otud pak su se pomicali na zapad pred pritiskom Turaka i dospjeli čak do slovenačkih i talijanskih predjela, ali su se tu uveliko kroatizirali, što i vi primjećujete. U vlaškoj krvi nesumnjivo ima mnogo i slavenske krvi, naročito kod onih skupina koje su se kretale po područjima Crne Gore i Hercegovine (današnje!). To je krv onih Slavena, koji su se tuda naseljavali pod avarskom vlašću i zajedno s njima, a koji nisu bili ni Srbi ni Hrvati. To su Bili Duljebi, Bužani, Smoljani i dr. koji su ostavili dosta tragova svoga imena po krajevima u kojima su živjeli zajedno s Vlasima. Ja pišem jednu raspravu o tome i utvrđujem tragove na području Crne Gore i susjednih područja. Moji će se zaključci nesumnjivo moći proširiti i na šire hrvatsko područje gdje ima ostataka slavenskih i neslavenskih naroda, koji su nehrvatske krvi. Po mojem sudu najobjektivnije (među Srbima) je pisao o Vlasima, odnosno Cincarima, dr Dušan Popović u svojoj knjizi o Cincarima. On je i sam bio Cincar, pa mu je ta tema bila vrlo bliska.

Na str. 13 govorite o nekim „moravsko-zetskim migracijama po Dukljaninovoj Crvenoj Hrvatskoj“. Ako ste mislili na migracije iz Srbije u tom pravcu, onda je to za mene novost. O takvim migracijama (osim vojnih pohoda!) ja ne nađoh nigdje traga, pa čak ni teoretske mogućnosti za njih.

O Duklji ni jedan izvor ne kaže da su je naselili Srbi, pa ni car Konstantin Porfirogenit. To su utvrdili Jireček, akademik Đ.

Radojičić i sad najnoviji historičar Crne Gore dr. J. Kovačević, a to se vidi iz najnovijeg izdanja prevoda careva teksta u izdanju SAN. Ni srpsko ime u Crnoj Gori, nekadanjoj Duklji, ne spominje se u izvorima sve do pod kraj XVII stoljeća, što sam ja pak utvrdio odavno analizom svih izvora, koje je skupio dr Vasilije Đerić u svom radu „Srpsko ime u zapadnijem krajevima našim“ (1900 i 1914). Ove moje konstatacije sada potvrđuje i dr. Radojičić u svojim najnovijim radovima. Stoga se ne može reći „da nas izvori ne mogu sa sigurnošću uvjeriti da bi Travunjanji i Dukljani bili Srbi ili Hrvati“ (str. 13).

Vaša knjiga dodiruje mnoga pitanja, pa bi trebalo mnogo dana za usmenu diskusiju o njima, a to nam prilike uskraćuju. No ja ću ipak pokušati da negdje objavim u inostranstvu svoju najnoviju radnju, makar pod pseudonimom, kao što sam radio u posljednjih deset godina. Tu ćete naći nekih vijesti i podataka, pretežno etnografskog i arheološkog karaktera, koji će Vas zanimati i potaći na radikalniju kritiku.

Da, ja na žalost mnogih mojih vragova iz „istočne varijante“ ne umrijev u Sibiru, nego se vratih natrag u aprilu 1955, a tek 1959. izađoh izliječen od mnogih mučenja i stradanja na slobodu. Sada živim od milostinje znanaca i prijatelja, jer se nitko ne usudi da mi omogući zarađivanje zlehude kore kruha. Svejedno, nisam klonuo duhom nego radim i do sad sam objavio oko 60 naučnih i književnih radova – pod tuđim imenom. Moji se radovi traže, ali se od mog imena strepi...

Bit će mi veoma ugodno ako mi koji put pišete, a naročito ako nešto konkretno ima da pitate ili da mi kažete.

Ne vjerujem da će do toga doći, ali ako me put navede preko Splita ja ću Vas posjetiti i zamoliti da me odvedete u Solin, da i očima vidim taj nekad jaki i divni grad.

S odličnim poštovanjem odani Vam

S. M. Štedimlija

Zagreb, 14. VIII 1967.
Kukuljevićeva 21.

Dragi gospodine doktore,

Zahvaljujem Vam na pismu i na informacijama u njemu.

Ja zamišljam vjerske odnose kod Vas u Dalmaciji sličnim onima kod nas u Crnoj Gori. Kad ne bi izrično pitao mogli bi živjeti i drugovati s nekim a da godinama ne saznate njegovu vjeroispovijest. U Baru je do nedavno nadbiskup predvodio crkvene procesije, u kojima su bila prevoslavna djeca sa svojim roditeljima. Pa u nas se nalaze crkve s katoličkim i pravoslavnim oltarima! No nađe se i kod nas i kod Vas ljudi koji iz nekih pobuda iskorišćavaju izvjesne objektivne činjenice da bi postigli ono što žele. Nađu se i takvi koji hoće da budu veći „katolici od samog pape“, a takvi su i oni komunisti koji (bar u mojim slučaju!) hoće da budu radikalniji i od samog državnog tužioca.

Čudim se da Vam Strižić nije odavno poslao skripta gdje Nade Klaić. Meni je izručio naručene primjerke, a za druge je rekao da će Vam ih odmah dostaviti poštom. Kad odem u knjižaru, a to će biti za par dana, ja ću provjeriti je li Vam poslao odgovarajuće primjerke pa ako nije, onda ću ga požuriti. Inače on je korektan i vrlo uslužan čovjek.

I ja mislim da su omiške cijene previsoke. No o tome ću se moći izjasniti tek kad dobijem druge ponude (iz Vinkovaca i iz Varaždina). Mora biti da su omišani učinili neku grešku u kalkulaciji. A možda su zbog reforme podigli i cijene? Tko to može znati!

Honorar sam dobio od prof. don M. Meštrovića i odmah mu se zahvalio na pažnji i na dobroj nagradi, koju sam odmah upotrebio na nabavku pasoša i troškove oko toga. I uspjelo mi je za rekordno vrijeme od osam dana dobiti pasoš s vizom za neograničeni broj putovanja kroz dvije godine u sve evropske

zemlje. Za čudo, sve je to išlo bez ikakve protekcije, a ja sam naučio da svud treba protekcija i preporuka.

Sad čekam samo da me gostoprincipi pozovu i da mi pošalju putne troškove pa da krenem na put. Razumije se, ja bih se sa Vama rado srio u inozemstvu, naročito u Rimu, gdje ja imam dobrih znanaca, ali ako Vi idete tamo prije konca idućeg mjeseca teško da ćemo se naći.

U svakom slučaju zabilježite ovu adresu: Eugenio Donadio, Via Grazioli 3, Brescia. Treba ispod adrese napisati: za Savića. Tu mi javite kad stignete u Rim gdje ste odsjeli, gdje Vas se može naći, do kojeg datuma i sl. Ja ću iz Londona doći ravno u Bresciju k svojim rođacima i tu ostati najprije nekoliko dana. Odatle ću odlučiti kad i na koliko dana da dođem u Rim. Naravno, na tu adresu mi pišite na našem jeziku, jer i moja nećakinja i drugi znaju naški kao i ja.

Vi ćete u Rimu u Orijentalnom institutu posjetiti dra S. Sakača, a ja ću se njemu javiti čim dođem u Bresciju i zamoliti ga da Vas obavijesti o onome što mu budem pisao. Jedino tako možemo uspostaviti međusobnu vezu na ovom putu.

Neki dan mi je iz Splita pisao meni nepoznati prof. Ivica Mlivončić (Lička 11) i tražio neke podatke o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi. Ja sam mu 12. VIII odgovorio, ali mu nisam mogao pružiti nikakvih dokumenata o toj crkvi, jer ih ni sam nisam imao. Moje veze s tom crkvom bile su čisto službene i formalne. Stoga Mlivončić svakako pretjeruje kad kaže da sam ja „bio angažiran u tom radu“, naime radu Hrv. prav. crkve. Od mog članka o sv. Savi (Nova Evropa za januar 1935) ja sam bio u najgorim odnosima sa Srpskom prav. crkvom i nisam se više smatrao njenim članom zbog napada koji je izašao u njenom časopisu „Pravoslavlje“ u Beogradu. Odbio sam čak da plaćam crkveni prirez i za malo da nije došlo do suda.

Čitav problem Srpske pravoslavne crkve, (pa prema tome kasnije i Hrvatske) ja sam promatrao s političkog stanovišta i tako

se prema njima odnosio. Smatram da je pojava Hrvatske pravoslavne crkve omela dalje progonjenje srpskog življa i Hrvatskoj. U tome je bila ona pozitivna iako je za arhiepiskopa imala jednog posve senilnog i nesposobnog starca (Germogena).

Mlivončić se poziva na neke prijatelje koji su mu o meni govorili i savjetovali da mi se obrati.

Dakle, da se vratim na pitanje moga puta u inozemstvo. Ako sve bude išlo kako ja želim, ja bih iz Zagreba otišao između 10. i 15. septembra u Beč i poslije kratkog zadržavanja u London. Koliko bi u engleskoj prestonici ostao ne mogu predvidjeti, ali svakako ne bih duže od 10 dana. Onda bih pošao u Italiju i tamo boravio prema sredstvima, koja bih imao na raspolaganju, a koja sigurno neće i ne mogu biti dovoljna prema mojim potrebama i željama.

Bi me zanimalo (zbog jednog drugog časopisa) kad će izaći moj članak o vašoj knjizi. Naime jedan zagrebački časopis bi donio neke moje prevode s punim potpisom ako vidi da je negdje izašao prije moj potpis u časopisu.

Ako sretnete g. don M. Meštrovića izrazite mu još jednom moju blagodarnost na pažnji, darežljivosti i ekspeditivnosti.

Ne znam pošto prodaju časopis Crkva u svijetu, a želio bih nabaviti bar 6 primjeraka broja s mojim člankom, jer bih razaslao strašljivcima da vide.

Vas srdačno pozdravlja i želi Vam svako dobro odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 29. XII 1967.

Dragi gospodine doktore,

Tek neki dan sretoh u kavani Iva Mihovilovića i zepočeh razgovor o onome dnevniku, koji je on negdje citirao. Odmah mi reče da je po tom pitanju od Vas dobio pismo, ali Vam nije odgovorio pa je namjeravani odgovor meni ispričao i ja Vam ga ovim saopćavam.

- On nije imao original dnevnika u rukama nego samo fotokopije nekih djelova, koje je dobio radi posluge od ondašnje UDBe, pa misli da ih je poslije upotrebe vratio. Smatra stoga da se original nalazi u rukama UDBe. On misli da ga je nemoguće otud dobiti ni na uvid, jer tu ima „svašta“, o čemu nije vrijeme da se saopštava javnosti. Naravno, nepoželjeno je davati na uvid ono što je povoljno po autora i tekstove onoga što on kaže u dnevniku da je dobro učinio. Željelo se da se piše i govori (u svoje vrijeme) samo o onome što se shodnim komentaranjem može protumačiti u duhu teza, koje su o autoru bile na službenom dnevnom redu. Stoga se pokazivalo samo fotokopije izvjesnih stranica i djelova toga inače opširnog dnevnika.

Mihovilović inače misli da je dnevnik vrlo slab i da se on čudi što ga sadanji posjednici nisu u cjelosti objavili, jer bi na taj način najbolje prikazali autora kao neozbiljna i nepametna čovjeka. On je pisao u svoje knjižice svašta „a najviše gluposti“ po mišljenju mog prijatelja Mihovilovića. On tekođer vjeruje da ni Kaptol ne bi dao da se objavljuje i bez nadzora koristi integralni tekst čak ako bi se dnevnik nalazio u njegovim rukama.

Iz svega razgovora ja sam zaključio da se dnevnik ne može dobiti i da sigurno sada nije vrijeme da se on traži s nadom da bi ga se dobilo. I kad bi se djelimično dobili neki djelovi u

fotokopijama veliko je pitanje da li bi se mogli javno koristiti u sadanjim prilikama bez onih komentara, koji bi bili nametnuti. Naročito ne bi bilo moguće koristiti one djelove, u kojima autor priča o svojim otporima svojevremenoj vladi u Hrvatskoj i njenoj politici te o pritiscima, koje je ona na njega kao crkvenog čovjeka činila.

Dakle, toliko o tome i kao Mihovilovićeva poruka mjesto svakog odgovora na vaše pismo.

Obratite pažnju na slijedeći broj Matičinog „Kola“ u kojem će izaći jedan članak dosadanjeg glavnog urednika prof. Miroslava Vavpotića. On otvoreno pokreće pitanje o književnoj rehabilitaciji nekih hrvatskih pisaca, kojih sada više nema, a čija se djela vani i na stranim jezicima objavljuju a kod nas ih se ne može ni spominjati. Vidjet ćemo šta će iz toga biti. Ja mislim da pisac toga članka kao član KP nije došao na ovu ideju sam već da mu je to netko sugerirao i on postupa po nekoj direktivi. Ali tko? To se sada ne može reći. Ja iako s njim govorim (samo službeno!) ne mogu ga pitati o tome jer se držimo na distanci zato što me je on u nekoj Pavletićevoj knjizi u neku ruku denuncirao, doduše činjenicama koje su UDBi bolje poznate nego njemu a ni ja ih nisam ni od koga krio niti mogao sakrivati. On ih je iznosio samo radi toga da ugodni sredini i da potsjeti da sam ja u NDH suradjivao u štampi. Zato se ja od njega distanciram dok se on ne nađe pobuđenim da tu denuncijaciju ispriča na neki način. Inače on mojim prijateljima govori da nije imao zle nemjere i da je to pisao odavno, kada mene nije bilo u Zagrebu i kad se nije znalo da sam živ.

U nadi da ćemo se sresti u Zagrebu iduće godine ja Vam je i ovaj put čestitam i želim da Vas i vašu obitelj stalno prati sreća i dobro zdravlje i veselje, te Vas srdačno pozdravljam.

S. M. Štedimlja

Zagreb, 9. I 1968.
Kukuljevićeva 21.

Dragi prijatelju,

Zahvaljujem Vam na lijepim željama povodom nove godine i uzvraćam.

Pok. Pucek je u 99% prepisao (po mojoj dozvoli) moju bibliografiju Šufflayevih radova samo što ih je on izmiješao ne držeći se kronološkog reda. Sad sam provjerio i ustanovio da je iz mog popisa ispalo nekoliko naslova (Pucek je dobio rukopis!), a Pucek ih ima. Sad ne mogu točno reći, ali mislim da je taj članak o Katoličkoj crkvi nepotpisani uvodnik u Hrvatskom pravu. Njega nije teško dobiti u sveučilišnoj knjižnici.

Niste mi naveli na koji moj „stalni pseudonim“ ste mislili u prošlom pismu. Bojim se da ne bude kakve zabune pa mi to navedite da Vam potvrdim ili razjasnim točnost.

Ne znam koji sam u svom potsjetniku pod broj 3 naveo članak, ali kako Vi kažete da je tiskan u broju 5 AMC, to Vam ja ponavljam podatke iz AMC:

Hrvatsko i srpsko ime u Crnoj Gori od 9. do 18. vijeka. AMC, 4/1940-41, 10, 339-344.

Sveti Srđ na Bojani. AMC, 4/1940-41, 5/6, 169-178.

Tragom Popa Dukljanina. AMC, 4/1940-41, 3, 97-110.

Brojka ispred godine izlaženja znači godište izlaženja publikacije, na pr. 3/1941 znači: treća godina izlaženja i tekuća 1941. godina, iza toga dolazi broj publikacije i na koncu stranice na kojima je rad tiskan. Taj sistem je usvojila Bibliografija Leksigorafskog zavoda (Enciklopedije) u Zagrebu. Kod AMC godina izlaženja je dvostruka, 1940-41, jer je časopis počinjao da izlazi na početku školske godine, a ne početkom siječnja i ova brojka označava školsku a ne kalendarsku godinu. AMC je

školske 1940-41. bio u četvrtoj godini izlaženja pa se zato piše: 4/1940-41. Brojka 3 iza ove oznake znači da je broj časopisa 3.

Ja mogu zapitati Mihovilovića je li on radio onu anonimnu knjigu, ali će on nesumnjivo dati negativan odgovor jer se ta publikacija smatra nekom vrstom službenog izdanja. Danas on neće priznati da je autor pa makar i ako jeste, ali ja lično ne mislim da jeste.

Dodajem gornjem popisu još i ovaj podatak:

Hrvati i hrvatsko ime u Carigradu. AMC, 5/1941-42, 5/6, 196-200.

U ovom posljednjem članku iznose se podatci o crnogorskom hrvatbaši u Carigradu, koji je bio glavar Crnogoraca zaposlenih u Carigradu i okolici, a kasnije neka vrsta „konzula“.

U Spremnosti se može naći veći broj mojih članaka o srp.-hrvatskim odnosima prije i za vrijeme rata. Oni su potpisani ili šifrirani, ali ja nemam popis svih njih kao ni onih iz Hrv. naroda.

Kulturno-politička razmatranja su jedan dio (sv. I) mojih članaka štampanih u tjedniku „7 dana“, Hrv. narodu i Obzoru, ali ne svi iz toga ciklusa. Zbog nekih je spomenute listove plijenila banovinska cenzura. Trebali su izaći u drugoj svesci mojih Razmatranja, koja nisu tiskana u Splitu (kako Vi navodite) nego u Zagrebu u izdanju knjižare ORBIS.

Kad nešto saznam što bi Vas moglo zanimati ja ću Vam blagovremeno javiti.

Razumije se, ja i ne očekujem da mi na svako pismo odgovorite. Pišite kad nešto imate ili hoćete pitati.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 23. I 1968.

Dragi prijatelju, jučer sam razgovarao o nekim pitanjima s kolegom I. Mihovilovićem i u razgovoru ga zapitao ja li on autor i one publikacije za koju ste se interesovali. Naravno, kao što sam i očekivao on je odlučno odbio da bi imao bilo šta s tom publikacijom. Rekao mi je uglavnom ono što sam i očekivao i o čemu sam Vam već pisao. I ja sam mu povjerovao. Ta je publikacija čisto udbinsko djelo onoga vremena.

Inače ničega novoga. Ja već od 23. XII ležim u krevetu i tek poneki dan ustajem i prohodam se po stanu. Ipak sam u nedjelju išao na pogreb jednom prijatelju i zemljaku, ali drugi put to ne bih učinio. No mogu reći da se već bolje osjećam. Ne radim ama baš ništa. Ali bit će posla. Čekam da izađe novo izdanje Popa Dukljanina, pa ću poslati o tome članak nešto opširniji i ne u vidu prikaza nego rasprave.

Pozdravlja Vas odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 25. XII 1968.

Dragi prijatelju,

Najprije čestitam Božić Vama i vašoj cijenjenoj obitelji!

A onda odgovoram na Vaše pismo.

Tu dobrovoljačku brigadu NDH uzeli su Rusi u zarobljeništvo uoči pada Staljingrada. Ona je bila na isturenim mjestima pa je među prvima zarobljena. Prodala se kompletno, naravno bez onih koji su se u tom času nalazili u pozadini na poštedi ili nekim poslom, a tih je bilo malo. Njen komandant Mesić nalazio se tada na dopustu i nije zarobljen sa svojim bataljonom. Zamjenjivao ga je ing Drago Mautner (vidi prošlo pismo). Svi pripadnici bataljona (u NDH se govorilo legija) pristali su kao ruski zarobljenici pod nagovorom propagandista da idu u novu legiju koju su Rusi nazvali „Antifašističkom“ i da budu uvršteni u sastav ruske armije osim Mautnera i jednog piljara iz Osijeka, Đure Radovanovića. Kod Rusa su vršili pomoćne službe te su bili pozadina. Nisu imali Rusi povjerenja da ih puste naprijed da ne bi opet prešli Njemcima. Mautner i Radovanović su zadržani u logoru zarobljenika i ostali do pod/kraj 1954. Sad je Mautner inženjer u tvornici Volkswagena u Hamburgu. Radovanović je prošle godine umro. Kad su Rusi došli na granicu Jugoslavije pustili su ovaj bataljon k partizanima da se bori. Kasnije su skoro svi likvidirani kao pristaše i aktivisti Informbiroa. Svi su bili zavrbovani da rade za Ruse. Rekao sam već da tu nije bilo ustaša. To je bataljon dobrovoljaca, najviše domobrana, a bilo je i drugih koji su dobrovoljno ili iz nekih osobnih razloga tamo pošli. Mesić je bio ovdje major, a ne znam kad je dobio pukovnički čin. Pripadao je domobranstvu. Govorio je njemački. Osoba bez ikakvog političkog značenja, a ni vojničkog. Mislim da je do rata bio u civilu, no nisam siguran.

O Pravoslavnoj crkvi vidi Jareba, str. 90 i dalje. Mislim da je bio poticaj katoličkog episkopata, odnosno Rima (Vatikana) da se osnuje. Činjen je pokušaj da se pridobije jedan svećenik-udovac, koji je u Budimpešti predavao na univerzi crkveno pravo, za mitropolita. Ali taj je odbio ponudu. To je bio pravi Srbin iz Mađarske. Onda se javio neki delikvent, poslan iz Beograda, mlad čovjek, koji je predložio i ponudio da on dovede pravog mitropolita. Mislim da je to bio Nedićev agent. On je angažiran, dobio dosta novaca i preporuka i otišao u Frušku Goru te je u jednom samostanu našao ruskog emigranta, kozaka, Germogena, senilnog starca i doveo ga u Zagreb. Predveo ga je Paveliću i ovaj je s njim dugo razgovarao. Imate u Hrvatskom narodu imena tih ljudi. Igrao je tu neku ulogu i dr Savo Besarović, Srbin i advokat iz Sarajeva. Zemunski paroh Vaso Šurlan bio je namješten kao savjetnik u ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja. Doveden je iz Podravske Slatine Joca Cvijanović, tamošnji paroh, inače bivši operni pjevač u Zagrebu (Vidi u knjizi Znameniti Hrvati njegovu biografiju, izd. 1925). Doveden je i neki Miron Federer, pravoslavni svećenik, bivši katolički svećenik, Njemac, koji je pretendirao na mitropolitsku stolicu. Bivši komandir sudske straže u Zgbu zajedno sa Šurlanom i par ljudi, nakon poglavnikova govora u Saboru podnijeli su molbu za dozvolu osnutka Hrvatske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu. Uslijedila je Zakonska odredba kojom se osniva Hrvatska pravoslavna crkva u NDH. Za mitropolita se postavlja Germogen. U novinama je opisivano svečano ustoličenje Germogena. Pokrenut je list Glas pravoslavlja (ja kao formalni urednik) i izdavan godišnjak PRAVOSLAVNI KALENDAR. U tri knjige ovoga kalendara ima dosta građe o crkvi u NDH, a i u listu, koji je bio službeno glasilo crkve. Kasnije je postavljen i još jedan episkop, neki Miron Mifka za sarajevsku episkopiju. Ustoličili su ga i posvetili svečano u Zagrebu Germogen i molдавski mitropoliti Puiiu. I o tome ima u novinama dosta građe.

Prije ovoga poduzeća bili su svi pravoslavni episkopi i svećenici već protjerani ili sami pobjegli u Srbiju. Ostalo ih je svega oko 16, većinom Rusa i Ukrajinaca, ali i domorodnih Srba, koji su primili parohije. Neki monah Varnava u istočnoj Bosni (rodom Srijemac) bio je revnosta, dao se unaprijediti u čin ustaškog satnika pa je u ustaškoj uniformi obilazio Istočnu Bosnu i činodejstvovao. U novinama su bile njegove slike u uniformi. Svećenici su dobivali plaće kao i katolički. No nikoga se nije moglo domamiti natrag u NDH iz Srbije. Od tada se nije proganjalo pravoslavce.

Za njih je domobranstvo osnovalo radnu službu, a kasnije su primani u domobranstvo, pa čak i mobilizirani na vojnu službu. Bila su i dva aktivna generala domobranstva pravoslavne vjere. U vladu je postavljen za ministra dr Savo Besarović pravoslavac. Bilo ih je i u Saboru. Taj preokret prema pravoslavnima diktirale su teške unutarnje prilike. Bio je građanski rat, a osim toga borba protiv četnika i partizana. Talijani su štitili pravoslavne i naoružavali ih protiv Hrvata, ali i protiv partizana. Njemci su vršili pritisak da se sa domaćim Srbima sklopi mir i nađe neki modus vivendi.

Nesreća je bila u tome što za poglavara crkve nije nađen neki domorodac (ali ne Federer!) i što nije bio mlad. Germogen je bio totalno senilan i bedast. Išao je ulicama s mitropolitiskim šešerom ili kamilavkom i buljio u izloge s ženskim gaćicama i brusthalterima satima. Sjedio je na klupama kod kazališta i stupao u kontakt s mladim služavkama, koje su tuda vozale gospodsku djecu. Na jednom prijemu u njemačkom poslanstvu kao da je pijan zaplesao je u mantiji kozačok po kozački na porugu i smijeh svih prisutnih. U razgovoru govorio je gluposti i besmislice. Govorio je samo ruski jer naš jezik nije nikad naučio. Nije imao autoriteta. Vaso Šurlan jc otišao za župnika u Zemun. Joca Cvijanović, koji je bio najumniji i najozbiljniji svećenik ostao je za župnika u Zagrebu. Drugi zagrebački župnik bio je

jedan Rus, koji je pokrao novac dječijeg doma i pobjega u neku diviziju kozaka-tzv. Čerkeza kao dušobrižnik. Umro je kao ratni zarobljenik u Sibiru. Cvijanović i grupa drugih su osuđeni s Germogenom i Mifkom na smrt i strijeljani u Zagrebu zajedno sa evangelističkim biskopom Poppom.

Zaista, treba priznati da nije bilo progonjeno pravoslavlje nego srpstvo. Govori se da je bila namjera Vatikana da pripadnike Hrv. pravoslavne crkve kasnije prevede na grčko-katoličku crkvu, ali ja to nisam u vrijeme rata nigdje primijetio ni čuo. Čak pri prelazu s pravoslavne crkve nije se dopuštao prelaz na grčko-katoličku. Samo na rimo-katoličku smjeli su prelaziti pripadnici srpsko-pravoslavne crkve.

O prelazima ima jedna okružnica u Katoličkom listu. Nju treba svakako citirati. On skida odgovornost sa Stepinca za ove tobože prisilne prelaze.

Ako još nešto trebate pišite mi odmah ali konkretno stavite pitanje.

Još nije cenzor odlučio o mome rukopisu jer ga čita. Kad padne odluka tek tada ću ja odlučiti kud idem i na koliko dana. Svakako ne više nego na deset dana jer počinjem neki novi rad. Ljubica ne može sa mnom ići jer ide svakodnevno ljekaru radi liječenja. Zračje je sada pa će možda zasjati dok ja pođem na odmor. Ja ću u svakom slučaju poći preko Splita, ali još ne znam kuda. Proučavam prilike i mogućnosti.

Vama ću svakako javiti da bi se vidjeli i pogovorili.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlja

P. S. Pronalazač Germogena iz Beograda, njegov tobožnji tajnik, pobjegao je kriomice iz Zagreba s jednim automobilom i nekim drugim dragocjenostima nakon Germogenova ustoličenja, dakle pošto je obavio zadaću.

S. M. ŠTEDIMLIJA

Kukuljevićeva 21

Tel. 442-903

Zagreb, 20. XII 1968.

Dragi prijatelju,

Jučer i danas sam pregledao 57 stranica (od 373 do 429) vašeg rukopisa, koji ste mi poslali na uvid.

Ja bih mirne savjesti popisao taj rukopis, možda uz izvjesne ograde, koje se tiču katoličke crkve i još nekih sporednih sitnica. Pošto moj već završeni rad ima sasvim drugi karakter nego Vaš (moj je SLIKA NDH, a vaš ja rasprava s naučnim aparatom), ne nađoh ništa što bi trebalo citirati, a što Vi niste na jedan ili drugi način već upotrebili. Uostalom, služili smo se istim vrelima. No najprije da Vam stavim neke primjedbe, o kojima promislite.

Str. 376 kaže se da je u Zgbu stvoreno osam ratnih sudova, a to neće biti točno. Ratni sud je bio samo jedan NDH i jedan njemački (kod Feldkommandature).

Str. 379. Za Pavelićevu odluku o raseljavanju Srba treba navesti izvor. Bojim se da takva Pavelićeva odluka ne postoji. Možda je to naredba policije o preseljenju Srba iz sjevernog u južni dio grada Zagreba? Svakako to treba provjeriti i precizirati. Na istoj strani spomenutu izjavu dra Artkovića treba citirati ili navesti joj izvor. Podaci o poginulim neće biti vjerni. Treba pribaviti točnije od Bruna Bušića koji ih meni do sada nije dao. Jedna rečanica počinje s „Ustaše su izdale poseban akt...“ Treba reći tko, kad, kakva vlast jer ustaše kao takvi nisu bili vlast. Na koncu na istoj strani: nije izmijenjen naziv srpsko-pravoslavna u grčko istočnu. Uvijek se zvala grčko-istočna, a srpsko-pravoslavna od ujedinjenja crkava (1921). Daklo, vraćen je stari naziv, a ne promijenjen je naziv.

Str. 384. Treba imati na umu da je suradnja s četnicima (u talijanskoj interesnoj sferi, ispod demarkacione linije) nastala pod pritiskom s Talijanske strane i po pismenom dogovoru, no uz uvjet četničkog priznanja hrvatskog drž. suvereniteta i ne kao četnici, nego kao narodna antikomunistička milicija. O tome piše dr Tudjman u knjizi OKUPACIJA I REVOLUCIJA makar i nepotpuno.

Govori se na ovoj stranici o Jugoslavenstvu nepotpuno i nedovoljno jasno: treba razlikovati Jugoslavenstvo kao državnu ideju od Jugoslavenstva kao nacionalne ideje. Isto tako o Jugoslavenstvu na str. 385 i 386.

Str. 391. Za poruku cara Borisa Pavelića treba navesti izvor. Dalje, na istoj strani govori se „uoči pada vlade NDH“, a ona nije nikad pala, jer nije bilo kapitulacije ni ostavke. Ona se jednostavno razišla nakon napuštanja zemlje.

Str. 399. Vatikan nije nikad priznao NDH ni de iure ni de facto. Njegov izaslanik u NDH bio je akreditiran kod biskupskih konferencija, a ne kod vlade NDH. Predstavnici NDH u Rimu (Vatikanu) nisu nikad bili akreditovani kao predstavnici NDH. Lobkovic je bio funkcioner (tajni komornik) sv. Oca Pape, pa je kao takav imao više pristupa i toleriran je ali ne priznat kao predstavnik NDH.

Str. 426. Rade Pribičević je govorio dobro kao Srbin. Međutim ni jedan Srbin (osim Tesle) nije smatrao Hrvatsku kao svoju domovinu i prema njoj gajio ljubav. Za njih je Hrvatska bila samo geografski pojam. Na tom teritoriju su bili naseljeni i prisvojili su ga. Domovina im je Srbija, a ovaj teritorij po njima pripada Srbiji kao etnički njen dio. To jo trebalo negdje i nekako reći uz taj govor Radev. Tesla je nakon formiranja Banovine Hrvatske telerafirao banu Šubašiću: „Sretan sam što sam Srbin i što je moja domovina Hrvatska.“ Zatim treba razlikovati kad se kaže da su Srbi ravnopravni s Hrvatima (znači 1:1) i kad se kaže: svaki Srbin ima prava kao i svaki Hrvat, pred zakonom su

ravnopravni, svaki pojedinac ima ista prava i dužnosti. Ovo je krupna stvar. Po prvoj paroli Srbi imaju prava kao individualnost dijeliti sva prava s Hrvatima kao isto takvom individualnošću. U stvari su Srbi kao politički narod narodna manjina u Hrvatskoj, ali u individualnim pravima su izjednačeni sa Hrvatima. Njihova politička snaga odlučuje o njihovom utjecaju na sudbinu Hrvatske. Oni sudjeluju u političkim pravima prema svom brojnom stanju.

Str. 428. U SSSR nije osnovana brigada od ustaša, nego od dobrovoljaca hrvatske legije, u kojoj je bilo najmanje ustaša, možda ih nije ni bilo. Najviše je bilo domobranskih pripadnika. Zamjenik komandanta bio je polužidov, koji se javio (ing Mautner) kao dobrovoljac da ne bi stradao ovdje kao Židov. Lično sam poznao neke od njih i znam čitavu njihovu istoriju. Dakle, ne može se govoriti o ustašama.

Na str. 428, pod bilješkom 347 treba svakako navesti izvor za vijest o ruskoj ponudi Paveliću. Ja sam o tome dosta slušao. Govorilo se da je prof. dr Vinko Krišković bio tajno poslat da pregovara s Rusima; drugi kažu Vlaho Rajić. Dakle, izvor ove vijesti treba navesti u bilješci.

Na str. 429. Zašto kažete za Šuteja „poznati građanski političar“ a za druge ne rabite taj epitet? Pa svi su oni bili građanski političari jer drugih nije bilo. Tko je bio prileterski?

Ja nemam izvora koji su nastali nakon rata, jer se tim nisam bavio. Tu ne mogu ništa cijeniti i predlagati.

NDH sam proživio i pratio što se u njoj događa, pa mogu reći da ste stvar dobro izveli u tom dijelu. Samo se čudim zašto niste izložili postanak i rad Hrvatske pravoslavne crkve? Zaista, po direktivama se nije progonilo pravoslavlje nego srpstvo. Pojedinci su progonili pravoslavne Ukrajinke, Makedonce, Ruse i Bugare, ali su zato kažnjavani. Za Crnogorce je sam izvojevao povoljan status. Stradali su par njih jer su tvrdili da su Srbi ili da su komunisti. Tko je imao moju iskaznicu a nije se ničim kompromitirao

ostao je u službi, na poslu i u stanu kao i svaki Hrvat. Dakle, ako imate kakvo pitanje nakon svega ovoga dajte ga odmah, pa ću brzo odgovoriti. Kasnije će mi biti teže jer sada progovaram s cenzorom radi moje knjige za koju sam odavno primio foršus pa moram dovršiti brzo i predati rukopis.

Srdačno Vas pozdravlja i želi svaki uspjeh vaš

S. M. Štedimlja

P. S. Citirani Mirko Martinović se zove Mirko Marković. To je moj rođak. Stoga sam ispravio ime.

Dragi prijatelju, Zgb, 5.XII 1968.
Radujem se što ćete doći u Zagreb makar i na dva dana. Ja sada, doduše, ne radim u knjižnici nego kod kuće (Kukuljevićeva 21, priz. desno, telefon 442-903). Pošto nemamo vremena da se sporazumijevamo pismeno, to ću ja u subotu doći u knjižnicu i tamo ćemo se naći oko 9 sati, onda ćemo čitati u sobi 15/I, pa ćemo se dogovoriti o svemu daljem.
U slučaju da nešto ne štima na ovom planu, Vi me možete nazvati na gorenavedeni telefon, pa ako nisam u stanu reći će Vam moja bolesna žena gdje sam i što treba učiniti.
Nadam se da ćete ovu kartu dobiti u petak, pa da ćete biti na vrijeme obaviješteni.
Ne zaboravite ponijeti izrezak s mojim člankom.
Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

Zagreb, 19.II 1969.

Dragi prijatelju,

Najprije napominjem da mi ne treba odgovarati na svako pismo ili kurtu, nego samo onda kad ja molim da mi nešto učinite ili javite. Tri dana nisam išao u knjižnicu jer mi je pisarica rekla neka dodjem u petak, a to je 21.II pa ću tada i otići. Možda će biti gotova moja narudžba.

Naručene knjige neće meni direktno doći nego jednom mom prijatelju, pa će mi ih on poslati ovamo. Naravno, Vama ću poslati odmah onu koja Vas zanima.

Pošto časopis izlazi krajem ovog ili početkom idućeg mjeseca, to ću ja Vama poslati obradjeno naslovnu stranu za omot (s ozhakama vrsta slova i njihova smještaja, te s jednim klišeom, koji će kao vinjeta doći na prvu stranu prema njenom nacrtu. Kliše se radi i ja ću ga ovi dana preuzeti iz cinkografije. Tada ću kratko obavijestiti don Matu da sam Vas zamolio da preuzmete brigu oko doštampavanja omota i uveza.

On zaista vrši mnogo korektura - četiri! Mora biti da tiskara ima loše slagare. Stoga neću da ga sada zbunjujem i da mu dosadjujem. Neka dovrši svoj posao a onda dolazi na red moj.

Mislim da sam Vam već javio nešto o snutku Seljačko-demokratsk koalicije i o imenjenju Radića i Pribićevića.

Jedna moja knjiga pod drugim imenom tiska se sada u Crnoj Gori pa ću imati možda ovog mjeseca sastanak s "autorom" u Sarajevu da pred tiskanjem posljednji put pregledam otiske zadnje revizije. Bit ću na putu dva do tri dana. Želja mi je da obidjem tamo i antikvarijate.

Inače kod mene nema ništa novo. Živko je bio osam dana na putu Sarajevo-Dubrovnik. Netko ga je zvao telefonom iz Splita baš kad sam ja bio u knjižari. On je tada već bio na putu. Mislim da se danas vraća u Zagreb.

O svojoj knjizi ne javljate ništa. Jeste li zadovoljni referatima o njoj?

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

Ovo Štedimljinio pismo Ivanu Mužiću dokumentuje da je Štedimlja autor djela „Istorija školstva i prosvjete Crne Gore“, koje je objavljeno pod imenom Tomaša Markovića

Dragi prijatelju,

Zahvaljujem Vam što ste moje prošlo pismo uputili pravim putem. Više se za nj ne treba zanimati, jer ja više nisam zainteresiran nego samo dotle dok ono dođe do buskupije. Ako budu imali interesa oni će se sami obratiti muzičaru...

U Zagrebu su neki Splićani odmah razglasili da je inače nepoznati autor članka protiv vaše knjige javni tužilac, pa su ostali onda odmahivali rukom u znak pokazivanja svoje nezainteresiranosti za njegovo pisanje. Inače taj je napis probudio zanimanje kod ljudi koji su odmah potražili knjigu.

Premda ja još ne mogu kako valja suditi o knjizi, mogu zaključiti da je ovaj članak pisan zlobno, karijeristički, radi vlastite preporuke i pod dojmom odjeka prošle knjige. Pisac hoće plivati nizvodno i to bezobzirno i ne prezajući od očite zlobe i izvrtanja istine.

Moram priznati da ja znam jednog jedinog Srbina (Srbijanca), koji nije smatrao staru Jugoslaviju Velikom Srbijom i koji nije želio da se ona protvori u Veliku Srbiju. On je bio za konfederaciju slobodnih Južnih Slavona. On je to prije rata i otvoreno ispoljavao u domaćoj i u stranoj štampi. Neka gospodin Prvak (pardon: Prvan) navede još jedno ime pored imena profesora Živojina Perića, akademika, ako može! No on cilja na socijaliste, na Skerlića, Cvijića i druge! O pa to su najveći velikosrbi na čelu s vlasnikom ulice u kojoj Vi sada živite. Hoće li on dokaze? Vašem izboru citata on prigovara kao tenedencioznom, a neka on navede suprotne ako može! Nema ih odakle uzeti ni gdje naći. Pa i KPJ je bila unitaristička i velikosrpska. Šteta što se to ne smije dokazivati. Buržoaske partije pogotovu. Neka Prvak navede primjere gdje su socijalisti ustajali protiv srpsko karađorđevićevske dinastije. Oni su ustajali protiv dinastija, koje su srpskoj bile konkurentne. Neka se sjeti mitinga na Terazijama na kojem su govorili Tucović, Popović, Topalović i dr. 1909. protiv Crne Gore

i crnogorske dinastije. Ti su govori tiskani u jednoj knjizi koja je izdata pod okriljom PIJEMONTA i Crne Ruke a uz dobre subvencije u posebnoj knjizi pod uredništvom Krsta Popovića.

Protiv konkordata su se našli na kup pravoslavna crkva i beogradski komunisti u odbrani srpske pozicije, hegeomonije, svotosavlja kosovsko-karađorđevske ideologije i dinastije. Nema tu užih i širih interesa – to su bili zajednički interesi. I u toj borbi nije pao komunista nego patrijarh Barnaba!

Pisac hoće da za ustaška nedjela okrivji čitav hrvatski narod. On ne dozvoljava da se krivnja baci na Pavelića jer – biva – njega okrivljuju i njegovi saučesnici – ustaše-emigranti! Točno je, da nije bilo Pavelića i njegovih povratnika ne bi bilo ustanka u Jugoslaviji 1941. To mi priznade u razgovoru i jedan istaknuti partijac, partizanski general, a da nije bilo povratnika ne bi bilo na zapadu od Drine ni četnika. Kako to da nije bilo četnika u Vojvodini, pa ni u Makedoniji? O tome treba malo promisliti.

Na koncu, vaš kritičar zamjera Vam i za ono o čemu Vi niste pisali. To je metod prave kritike! Ja pišem o jabukama, a kritiziraju me što ne pišem o krompiru! Divno! – Neka Prvaci pišu o krompirima koliko hoće a ja ću pisati o onome što znam i kako znam.

Na samo da „ispada“ zašto je Maček pristupio sporazumu i trojnom paktu, nego je istina da je on htio (iako kasno) da spase Jugoslaviju od rata. No to prvaci ne mogu shvatiti. Mali su to ljudi.

Mislim da mu ne treba odgovarati, barem ne sada. Pustite da izađe još koja kritika, neka se ljudi izlaju. Onda, ako netko drugi ne odgovori, valja odgovoriti svima kome bude trebalo. Sad je još prerano. Reći će se da ste s nervozom primili tu „kritiku“. Kasnije će Vam biti prijatnije što niste požurili. Govorim iz vlastitog iskustva. Ako ja dobijem placet da napišem o knjizi članak, već ću naći načina da mu odgovorim i da ga ne spomenom. On nije važan, nego njegovo pisanje.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 28. X 1969.

Dragi prijatelju,

Više nisam sposoban doći ni do pisaće mašine, jer ležim u krevetu usljed neke čudne bolesti od koje me ništa ne boli, ali sam potpuno nemoćan pri hodanju i kretanju van kreveta.

Malo je čudno što ću Vam reći, ali je istina. Meni se ni danas ne čini da sam ikad znao zašto je Vatikan za, a jugoslavenski episkopat protiv konkordata. Od pokretanja ovoga pita mislio sam da je Vatikan za zbog toga što je to i njegova tvorevina, a da su episkopi potajno protiv samo iz načelnih razloga: zato što oni nisu sudjelovali kod izrade i stilizacije toga ugovora. Episkopi su tražili znatno veće povlastice, bar onakve kakve je imala srpska pravosl. crkva, a to nisu postigli. Oni nisu postigli u nekim pravcima ni ono što su im osiguravali konkordati sa Srbijom, Crnom Gorom i zemljama bivše A.-U.

U svakom slučaju valjalo bi savniti propise tri spomenuta konkordata, analizirati njihove odredbe i uporediti ih s odredbama projektiranog konkordata s Jugoslavijom. To bi bilo zanimljivo, jer to – koliko se sjećam – nije prije niko činio. Ne bi bilo loše kad bi se usporedio s dobivenim rezultatima sadržaj odredaba zakona o pravoslavnoj crkvi u Jugoslaviji.

Ja diktiram ovo pismo, pa se ne ljutite što još više ne pričam (ja ovo bez izvora) nazivam pričanjem) o temi koja Vas zanima.

Dodajem samo to da bi bilo vrlo korisno pregledati i neke strane listove, koji su slobodno i objektivno pisali o konkordatu (Stojadinovićevom).

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlija

S. M. ŠTEDIMLIJA

književnik

Z a g r e b.

Zagreb 8. VI 1970.

Gospodin

Milislav A. Protić, glavni urednik „Prvoslavlja“

Ulica 7. jul broj 5.

Beograd

Potrebno je najprije opovrgnuti tvrdnju Njegove ekselencije E(piskopa) Ž(ičkog) V(asilija) da se ja zovem Sava. Ja se nikad tako nijesam zvao niti potpisivao. Kršten sam i svetim mirom pomazan u hramu sv. Georgija, kojom sam prilikom dobio na krštenju ime Savić, pa se tim imenom i danas služim i ponosim. Lažna je zatim i tvrdnja da mi je „Štedimlija nadimak po selu u plemenu Pipera u Crnoj Gori“ jer sela s tim imenom nema ne samo u Piperima nego ni u čitavoj Crnoj Gori.

786, 30. V 1970.
Dragi prijatelju,
Zelio bih saslušati hoćete li biti na putu
u Vječici grad od 19. do 28. VI ove godine, jer
ja planiram da tih dana samu objavim i
obaveza 3-4 dana. Ako V: putujete, onda
neka stara naša vesu opet bude gpo između
nas. Je li obavezati kod vas prijatelja prof.
da Repinota, Via S. Jacini 24, tel. 86-89-76.
Stoga vas molim, nastojte da dođemo u vesu.
Ako ne možete u to vrijeme putovati, onda
me obavijestite jednom dopisniicom.
Srdačan pozdrav odami vam
S. M. Štedimlija

Da li sam ja „nekvalifikovani reporter“ i da li sam kada bio ili sam sada reporter (makar i nekvalifikovani) nije kvalificiran niti pozvan da prosuđuje Nj. e. episkop žički, ali radi njegove i svih tamo točnije informacije konstatiram da moja bibliografija sadrži preko 3.500 jedinica (od 1924. do danas), a ni jedna od tih jedinica nije reportaža. Uostalom za tekst, koji je tako bolno povrijedio člankopiševo velikosrpsko i četničko-zboraško srce, sasvim je nevažno i nebitno da li sam ja reporter i da li sam za to pošteno zanimanje kvalificiran ili ne. Mnogo je važnije i odlučnije da je člankopisac ustao u odbranu vašeg kralja Aleksandra i njegovih četnika, koje sam ja – eto – po vašem mišljenju „falcificirao“ svojim tekstom ne spomenuvši vas i vaš list ni jednom riječju!

Mislim da je uzavladno podučavati neuke episkope (pa čak ako su i žički!) kako treba govoriti i pisati istinu, o oni se ne rukovode istinom nego nečim njoj suprotnim. Pa ipak valja ukazati na njihove izmišljotine i laži radi pouke drugima, koji imaju neke klice poštovanja bar prema mantijama koje ih rese.

Sve što sam napisao i potpisao sačuvano je i dostupno radoznalcima. Tako i sve ono što sam napisao i objavio 1941–1945. Iako je za Crnogorca nesravnjeno veća zazornost predstavljati se Srbinom nego Hrvatom, ipak ni u jednoj mojoj rečenici objavljenoj 1941–1945. ne može se naći spomena „Crvenih Hrvata“ ili Crvene Hrvatske. Prije rata objavljena je moja knjiga „Tragom Popa Dukljanina“ u kojoj na str. 8 (bilj.11) stoji doslovno štampano:

„Razlozi napadaja (na mene) bili su političke naravi, pa mi se stoga podmetalo kao da dokazujem, da su današnji Crnogorci Hrvati i da se takvima osjećaju. Ne samo da to nijesam nikad napisao, nego sam obratno u uvodu spomenute knjige dokazivao, da oni nijesu ništa drugo nego samo Crnogorci... „

Prema tome laž je da su patrijarhu srpskom Gavrilu Dožiću donosili moje knjige u kojima je „pisac dokazivao da Crnogorci nisu Srbi već „Crveni Hrvati“, jer takve moje knjige nijesu postojale niti danas postoje. Glupost bi bila dokazivati da su

Crnogorci Crveni Hrvati ili Bijeli Srbi, jer oni nijesu ni jedno ni drugo nego samo Crnogorci.

Nemam ništa protiv toga se Gavrilo Dožić iz Morače deklarirao kao Srbin, ali ja znam da ga u Srbiji nijesu smatrali Srbinom kad su ga Crna Gora i Vaseljenska patrijaršija (1911–1912) kandidirale za prizrenskog episkopa. Onda je on za srpsku javnost i diplomaciju bio na tu stolicu kandidat bečkog dvora, ekspone-nat Austro-Ugarske, a ne Srbin. Valja pogledati što je pisala „Politika“ u ono vrijeme, pa se o tome uvjeriti. Pošto je on 1918. kao visoka sveštena osoba pogazio svečano položenu prisegu i sklonio se pod skut kralja Petra i regenta Aleksandra proglasio je sebe Srbinom i stupio u službu ubicama crnogorskih nevinih žena i djece. Tako je položio ispit dostojnosti da ga kasnije izaberu za patrijarha i da ga posmrtno slave i veličaju.

Pa ipak dragocjeno je ono što vaš člankopisac iznosi kao „prisutni“ pri razgovoru gestapovskog kapetana i srpskog patrijarha. Iz toga saznajemo da su srpski prvosveštenici sudjelovali u provođenju gestapovskog plana o podčinjenju Crne Gore četničko-nedićevskoj strahovladi u vrijeme rata i okupacije. Taj detalj ne treba zaboraviti i on neće biti zaboravljen!

Ne znam kakvo je i koliko bilo „mučeništvo“ Gavrila Dožića i Nikolaja Velimirovića, ali pouzdano znam, kao očevidac „prisutni“, da su oni obojica sa svojom pratnjom bar od decembra 1944. pa do februara 1945. stanovali u Beču u luksuznom hoteu „Imperijal“, da su imali na raspolaganju kola, da su se slobodno kretali po gradu, da su svakodnevno bili okruženi Ljotićevim i Dražinim suradnicima i sumišljenicima, te da su na koncu iz Beča sa svojom pratnjom luksuznim automobilima otputovali u pravci Istre da bi se otud prebacili engleskim četama i predali im neke poruke Hitlerove diplomacije.

Doista mene nije nikad nitko pitao jesam Srbin kao što nije nitko pitao Dožića je li on Grk ili Jerminenin, jer je svatko (koga se to ticalo) znao da sam Crnogorac, dakle da pripadam narodu,

koji nije ni srpski, ni hrvatski nego sam i jedino crnogorski. Prema tome i navedene Dožićeve izjave o mom nacionalnom opredjeljenju neistinite su, bezrazložne i nerazumne. Da ja nijesam Srbin nego Crnogorac dobro je znao i Gavrilo Dožić iz izravnih razgovora sa mnom u Crnogorskoj mitropoliji na Cetinju, jer ja to nijesam nikad i ni od koga sakrivao. Nijesam to tajio ni onda kada sam (1927-1928) objavljivao svoje članko u časopisu „Pregled crkve Eparhije niške“ i u povremenom spisu „Nedjelja pravoslavlja“ u Nišu. Dakle, u tom pogledu nije vaš člankopisac „otkrio Ameriku“. Čak ni njegov redakcijski prirepak, koji me denuncira da sam nešto napisao, a ne zna da je odavno UDB-i poznato sve što sam, zašto i kako pisao. Naravno, on neće da me denuncira da sam za vrijeme rata preko 9.000 vjernika vaše crkve pomagao, štutio i najvećim dijelom spasio od uništenja. I dok sam ja na tome radio moj zemljak dr Dožić je u Vojlovici vodio neke razgovore s njemačkim emisarima o podvrgavanju Crne Gore Nedić-Ljotić-Dražinom režimu!

Vaš člankopisac ne govori istinu kad tvrdi da je moj stric „bio sveštenik u Srbiji – Sićevo kod Niša“, jer on tamo nije nikad bio sveštenik. Istog je karaktera tvrdnja da sam ja „odrastao kod svoga strica“ i da me je „othranila Srpska crkva“. I ne samo da me ona nije hranila i othranila nego mi ni do danas nije isplatila autorske honorare za tekstove objavljene u njenim edicijama.

Konačno nije istinita tvrdnja da sam ja „sa ustašama pobegao iz zemlje 1945“, nego sam daleko prije bilo kojeg ustaškog bjeGUNCA bio prisiljen napustiti NDH, te sam se sklonio na područje Austrije. Tako isto je laž da sam ikad bio tužen ili suđen kao ratni zločinac što je posve razumljivo jer nijesam nikad počinio ni jedan zločin, a najmanje ratni.

Neće nitko nikad naći makar jednu rečenicu u kojoj sam ja „pisao u najcrnijim bojama i klevetama protiv Srba“ osim ako su Srbi četnici, ljotićevci, crnorukci, krvnici Crne Gore, palikuće, ubice crnogorskih žena i djece.

Ja nijesam bio ni inicijator, ni organizator Hrvatske pravoslavne crkve, a da zadovoljim vašu radoznalost mogu vam saopćiti da ni Ante Pavelić nije bio inicijator stvaranja ove crkve. Inicijator osamostaljenja i uspostave pravoslavnih crkava na područjima izvan Srbije bio je Srbin pravoslavne vjere – Svetozar Pribićević. Dovoljno je pročitati njegovu izjavu u „Obzoru“ broj 291 od 29. oktobra 1928. pa da se o tome dobije uvjerljivo svjedočanstvo iz prve ruke. Zaista nemam potrebe da potanje objašnjavam uređivanje i izdavanje lista „Glas pravoslavlja“ ili bilo koje druge publikacije, jer je to sve već objašnjeno i rečeno gdje je bilo potrebno.

Saopćujem da od 1941. do 1945. nijesam ni za trenutak bio građanin NDH, a u njoj sam imao status stranog novinara, koji je morao redovito produljivati dozvolu boravka; nijesam nikad stupao u redove ustaške organizacije ili u bilo kakvu političku stranku ili organizaciju; ni časa nijesam bio u državnoj ili vojničkoj službi NDH; za svoj humanitarni, književni ili naučni rad nikad nijesam primio ni jednog novčića od bilo kakve blagajne NDH.

Što se tiče podizanja mauzoleja za Njegoševu grobnicu na Lovćenu uvjeren sam da bi većina Crnogoraca pozdravila uklanjanje one nagrde kralja Aleksandra, u kojoj se sada nalaze Njegoševe kosti. Odlučno sam protiv toga da se Aleksandrova zadužbina nekud prenosi i postavlja na drugo mjesto (u Crnoj Gori), a naročito sam protiv toga da se dozvoli Srpskoj pravoslavnoj crkvi da nad mauzolejem postavlja nekakve svoje embleme. Ako bude trebalo postavljati nekakve neprojektirane embleme iznad Njegoševih kosti, onda neka ih postavlja Crnogorska pravoslavna crkva, a nipošto srpska, rumunjska, bugarska, grčka ili bilo koja druga.

Čudim se što vas nije ničemu poučio slučaj Nektarija Krulja, koga su Crnogorci svojevremeno otjerali iz svoje sredine. Također nijeste ništa naučili iz slučaja Makedonske pravoslavne

crkve. Među Crnogorcima niče misao da pođu stopama Makedonske pravoslavne crkve, a na to ih sili Srpska pravoslavna crkva svojom politikom i poricanjem elementarnih prava Crnogorcima, prava da se nazivaju svojim nacionalnim imenom, prava da imaju svoju nacionalnu crkvu, prava koje im je nepravedno oteto iza prvog svjetskog rata.

Ne očekujem i ne zahtijevam da objavite ovo pismo, ali ću se ja postarati da ono bude deponirano na izvjesnim mjestima, gdje će služiti kao dokumenat ovoga vremena i ljudi u njemu.

Na ova i neka druga pitanja iz domena Srpske pravoslavne crkve mi ćemo se opširnije osvrnuti i pretrasti ih u jednoj posebnoj publikaciji, koja će izaći pavodom smještanja Njegoševih kosti u mauzolej na Lovćenu. A dotle neka bude dosta uvaženom člankopiscu u „Pravoslaviju“.

S. M. Štedimlja

Zel, 29. Vj 1970.

Dragi prijatelju,

Zao mi je što nijesam na putu nio i upoznao Vas na mprugu. Veoma sam zadovoljan svojim putovanjima. Dica Nedjelja kćerke mi se Vas dati jedan primjerak „Croacia rubea“, ali to nije bilo moguće poslije ovog prisustva. No on je se Vas ima i dobiti će dan je. Nili smo kroz dva dana više putu zajedno, pa i us među u uporni čast pridon 80. godišnjice Z'vath... Divan je to starac! Noga Z'eva, koja me pratila, i ja odlično sam. Ni nica otkata - nedjela stjele smo u Zagreb. I ond se odmarao.

Čestitno Vas pozdravlja odam' Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 13. VI 1970.

Dragi prijatelju,

Sa zahvalnošću primih danas poslatu mi fotokopiju članka iz PRAVOSLAVLJA. U međuvremenu mi je jedan prijatelj poslao primjerak povodom čega sam uputio pismo glavnom uredniku. Nisam reflektirao da to pismo objave pa nije napisano u formi ispravke po zakonu o štampi. Prilažem kopiju, ali nisam za sebe ostavio drugu, pa Vas molim da mi je zgodnom prilikom vratite.

Odmah nakon moje kopije došao je iz Titograda jedan prilično jak udarac po Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Svoj napadnuti članak iz VJESNIKA dostavio sam Blažu Jovanoviću, predsjedniku skupštine općine Cetinje i predsjedniku narodne skupštine u Titogradu iako su oni to svakako prije čitali.

Meni nije bilo službeno saopćeno 1935. o isključenju iz crkve nego mi je to saopćio usmeno tadanji zagrebački paroh i zamolio me da stvar ne objavljujem. Kasnije su mi poslali preko poreznog ureda platni nalog za nekoliko godina neplaćenog crkvenog poreza. Ja sam s motivacijom pismeno odbio taj nalog navodeći da nisam nikad ni pripadao Srpskoj pravoslavnoj crkvi nego samo Crnogorskoj autokefalnoj crkvi, a ona od mene ne traži nikakav porez. Na tu moju tobožnju žalbu nije nikad uslijedilo rješenje ni crkvene ni finansijke vlasti i ja do danas nisam plaćao porez koji je na vjernike raspisala srpska crkva.

No oni su na mene bijesni i zbog napisa objavljenih u srbijanskim i crnogorskim listovima prije rata kao na pr.: Njegoš ili sv. Sava, Zatim: Gdje da se podigne Njegošev spomenik sl. Te su članke donosili listovi u Srbiji. Zatim su na mene bijesni i zbog kampanje protiv dra Nektarija Krulja, episkopa u Nikšiću. Tu sam kampanju započeo u niškom mjesečniku PREGLED

CRKVE EPARHIJE NIŠKE uz pristanak i nagovor niškog episkopa Dositeja. Povodom te kampanje Nektarije je zatražio premještaj u Tuzlu i tamo je nakon ovog rata umro, Na koncu meni odavno prijete ljotićevci, nedićevci i dražinovci u Njemačkoj i u drugim zemljama da će me napasti zbog onog napisa u odbranu opatica u bolnici milosrdnih sestara u Zagrebu gdje je bio smješten 1941. episkop Dositej (objavljeno u Glasu koncila).

Sad im se pruža prilika da me psuju i grde kad se ja ne mogu braniti. Došao jo k meni jedan od urednika VJESNIKA na razgovor povodom mog napisa u tom listu. On reče da dobijaju mnoštvo anonimnih pisama protiv mene, ali tek kada sam kasnije pročitao što piše PRAVOSLAVLJE uvjerio sam se da se on kretao u razgovoru oko tamo dodirnete tematike. Tada ja nisam znao za pisanje PRAVOSLAVLJA.

Dakle, o tome toliko. Ja putujem sa ženom vjerojatno u četvrtak ili u petak. Vraćam se za pet-šest dana u Zagreb.

Vama srdačno zahvaljujem na pažnji i na uslugama, vaš odani

S. M. Štedimlja

Dragi prijatelju, dobio sam na uvid jedan primjerak PRAVOSLAVLJA te sam već poslao odgovor glavnom uredniku i njegovom lažavom episkopu-člankopiscu. Vama šaljem kopiju radi znanja s molbom da je sačuvate negdje među svojim spisima.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

Zgb, 9. VI 1970.

S. M. Štedimlja

Zgb, 16. VI 1970.

Dragi prijatelju,

Publikaciju dra Ljubomira Durkovića-Jakšića, svršenog pravoslavnog bogoslova i doktora bogoslovskih nauka s varšavskog sveučilišta, inače po ubjeđenjima velikosrbina i četnika, imam. To je separat iz crkvenog časopisa. Imam i njegovu raspravu objavljenu u zborniku SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA povodom 700-godišnjice autokefalnosti SPC.

Materijal o četničkom stavu prema Meštrovićevu mauzoleju nemam kod sebe. Tek sam u inozemstvu ponešto čitao, ali citirati ne mogu jer nemam izvornike. Kad dođe vrijeme morat ću se obratiti Vama.

Inače mi rekoše u Londonu da se kralj Petar sastajao sa sadanjim patrijarhom kad je ovaj službeno išao u posjetu grčkim crkvenim velikodostojnicima. Tom prilikom je uređeno pitanje organizacije SPC u inozemstvu, naročito u Americi. Došlo je do velikih personalnih promjena koje je raskralj odobrio. Tada je u mnogim listovima od Australije do Švedske obustavljena kampanja protiv patrijarha kao „komunističkog eksponenta“. To su listovi, koji su stajali pod uplivom kralja Petra.

O patrijarhu Varnavi pisano je mnogo. Pisano je o njegovoj aktivnosti organizatora četničkih jedinica u Makedoniji, zatim o njegovom „rodoljubnom radu“ od Pljevalja (gdje je rođen) do patrijaršijske stolice u Beogradu. Osim dnevnih listova i tjednika koji su pisali povodom njegovog izbora za patrijarha i nakon njegove smrti, koliko se ja sjećam pisala je opširnije NARODNA ODBRANA vojvode Ilije Birčanina, zatim kalendar-godišnjak VARDAR što ga je izdavalo društvo Kolo srpskih sestara svake godine i na koncu godišnjak BRASTVO organ društva svetog Save. No bit će interesantno pogledati što o njemu piše

dr Milan Stojadinović u svojim memoarima, koje izdaje naklada OTOKAR KERŠOVANI u Rijeci. Knjiga je već složena za tisak podavno. Čekalo se na predgovor, ali je Mato Rajković kao predviđeni autor predgovora otkazao taj posao. Stojadinović piše opširno o konkordatskoj kampanji. Tada su pravoslavni pravosveštenici zajedno s ljevičarskim studentima izašli u ornati- ma na ulice i demonstrirali usklicima: Dolje konkordat! Dolje papa! Dolje jezuitski katolicizam! Živjelo pravoslavlje! Živio patrijarh Varnava! Živio Staljin! Živjela treća internacionala! Živjela svjetska revolucija! Dolje fašizam! itd.

Inače o Varnavi je objavljeno mnogo podataka u crkvenim listovima i časopisima onoga vremena. Govorilo se da je bio otrovan, ali ja ne vjerujem u tu tezu. Umro je svakako prirodnom smrću.

U građanstvu Varnava se zvao Petar Rosić, rođ. 1880. Od 1910, služio kao episkop u Makedoniji, od 1920. skopski vladi- ka, a od 1930. patrijarh srpski. Za vrijeme prvog rata bio u Rusiji, a kasnije na solunskom frontu. Pogledajte o njemu Stanojevićevu Enciklopediju SHS pod Rosić Varnava.

Ja polazim na put u četvrtak 17. VI i ostajem nedjelju dana.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 13. VII 1970.

Dragi prijatelju,

U odgovoru na vaše pismo od 10. ov. mj. odmah odgovaram.

Veoma cijenim vašu namjeru da obradite problem na kojem sada radite i želio bih Vam biti od ruke koliko god mi je to moguće.

Naveo sam Vam podatak iz knjige Tomaša Markovića o položaju crnogorske pravoslavne crkve do kraja 1918. Tada je na njenom čelu bio mitropolit Mitrofan Ban kao mitropolit. Prva dužnost okupatora (srpske vojske) bila je da opljačkaju Bana, t. j. sva manastirska dobra kojim je on upravljao. Poklali su manastirsku stoku, opljačkali magazine a mitropolita zlostavljali i izvrgavali ruglu jer nije htio položiti prisegu kralju Petru zato što ga je vezala prisega kralju Nikoli. Na koncu su ga prisilili da sudjeluje na kongresu srpskih odnosno pravoslavnih episkopa. Većinom glasova je izglasano pripojenje crnogorske crkve srpskoj. I tako je nestalo crnogorske crkve bez pitanja Crnogoraca i drugih ustavnih faktora. O tome pogledajte što piše u Stanovićevoj Enciklopediji pod Patrijaršija i pod Ban.

Crnogorski časopis DAN donio je jednu poslanicu mitropolita Bana. Tu se spominje službena posjeta Crnoj Gori i njenoj crkvi srpskog profesora dogmatike i crkvenog prava.

Velikosrpske članke o crkvi napisao je dr Ljubomir Durković, inače bogoslov. Jedan od tih članaka citira spomenuti Tomaš Marković u svojoj knjizi. To isto samo detaljnije isti autor piše u zborniku Srpska pravoslavna crkva, koji je izdat povodom 700-godišnjice autokefalnosti srpske crkve.

Na koncu valja vidjeti što piše u knjizi PEDESET GODINA NA PRESTOLU CRNE GORE o organizaciji i o nezavisnosti Crnogorske crkve.

Na Cetinju je izlazio časopis PROSVJETA, koji je bio u neku ruku i organ Crnog. prav. crkve.

Naravno, ja ću Vam javiti podatke i o drugim publikacijama, koje moram tek prikupiti.

Crnogorska crkva je imala i svoje svetitelje: Ivana Vladimira, Vasilija Ostroškog, Stefana Piperskog, Petra I Cetinjskog, Arsenija Ždrebaoničkog... Njih su kasnije proglašavale svecima i druge pravoslavne crkve.

Ako budem i kad budem imao mogućnost doći u Split na nekoliko dana o tome ću Vas obavijestiti. No obaveza me je moj zemljak i dobar prijatelj, književni radnik i prevodilac prof. Dr Milan Rakočević iz Ljubljane da negdje provedemo bar nekoliko dana zajedno. Još ne znam kud on smijera. Ako ima u Splitu privatnog smještaja (ne u hotelima) onda bih mu predložio da tamo provedemo par dana. Najbolje bi bilo krajem ovog mjeseca tako da bi se mi dvojica vratili kolima vašeg kolege dra Bašovića koji se kroz Split vraća 1. VIII iz Crne Gore pa bi nas uzeo i prevezao kućama. No to sve ne zavisi od mene i to nije dogovoreno. Ja ću Vas na vrijeme obavijestiti.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlija

Zagreb, 21. VII 1970.

Dragi prijatelju,

Bit će da ja nijesam bio jasan u svom posljednjem pismu: htio sam reći da bih želio doći u Split samo par dana i sam. Otud bi me 1. VIII vratio kolima vaš kolega dr Bašović, koji će se toga dana vratiti sa suprugom kolima iz moga sela, gdje je provodio ljetni odmor na svom imanju. Drugi moj prijatelj i kum Mehmed Mašić, novinar radia i Arene sada boravi u Omišu radi snimanja neke priredbe i provođenja organizacije, ali se naši planovi nisu mogli uskladiti da me on vrati u Zagreb kolima. Zvao me je prije dva dana telefonom ali ja nisam bio doma pa nisam s njim razgovarao.

Dakle, ne radi se ni o kakvom planu da dolazim u Split ni sa ženom ni sa prijateljem. A ako i pođem, onda ću se s Vama o svim detaljima pismeno dogovoriti prije polaska.

Nemam pojma kako se može na Cetinju doći do nekih materijala koji se tiču crnogorskog konkordata, jer su moje veze s tamošnjim kulturnim rukovodiocima vooma nategnute. No uvjeren sam da bi Vam izašao u susret bivši direktor državnog muzeja prof. Risto Dragičević (Bajova ul. 21a, Cetinje). Uostalom ta građa nije nikakva državna tajna i nju bi morali pokazati u znanstvene svrhe svakome. Ako su to tiskane brošure, časopisi ili novine, onda je to u Biblioteci, kojoj je direktor dr Niko S. Martinović, moj živi neprijatelj. No ako su arhivalija onda to mora biti u arhivu državnog muzeja (bivši dvor) na Cetinju. Jedan od rukovodilaca u muzejskim ustanovama je dr Jovan Vukmanović, doduše etnograf i bivši direktor etnografskog muzeja na Cetinju. Vjerujem da bi Vam i on izašao u susret kao i njegov brat prof. Savo Vukmanović, koji je direktor Njegoševa muzeja i po tome član uprave zajednice muzeja na Cetinju.

No valjalo bi pogledati, kad je riječ o konkordatu, Korepodenciju Rački Strossmayer (4 sveska), a zatim i neka godišta cetinjskog časopisa ZAPISI, koji su donosili pisma Jovanu Sundečiću i od njega po pitanju konkordata. Sundečić je naime radio na ubrzanju i izradi konkordata. Na koncu valjalo bi vidjeti onoga lažova, klevetnika i ništačovjeka kneza Luja Vojnovića te pročitati što on piše o konkordatu, naročito u svojoj brošuri protiv kralja Nikole. Možda je on još negdje pisao, u nekom periodičnom listu? Svakako treba vidjeti što je objavio u listu VREME, 4/1924, 1082, 3; svakako ima još po koješta jer se on nezasluženo hvalio svojim zaslugama za sklapanje toga konkordata.

Mislim da i u spomenici „50 godina na prestolu Crne Gore“ (Cetinje 1910) ima nešto materijala o katoličkoj crkvi i o njenom položaju u Crnoj Gori. Tu je spomenicu uredio dr Lazo Tomanović.

Srdačno Vam zahvaljuje na ljubaznosti i pažnji odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 14. VIII 1970.

Dragi prijatelju,

dobio sam vaše pismo s priložima, koje ću Vam vratiti čim ih pročitam i pokažem nekim zainteresovanim osobama.

Ne znam da li Vas mogu zanimati neki moji predratni članci, ali Vam ipak o njima za svaki slučaj šaljem podatke:

- 1) Knjaz Nikola i Strossmayer. Obzor, 77/1937, 71, 4
- 2) Strossmayer i Sundečić. Obzor, 78/1938, 102, 1-2; 116, 1-2.
- 3) Katolička crkva u Crnoj Gori. Obzor, 77/1937, 170, 1-2.

Koliko se sjećam u tim člancima ima ponešto u vezi s crnogorskim konkordatom, o čemu sam Vam ranije nešto pisao. Treba biti oprezan kad je riječ o Luju Vojnoviću. Njegove izjave valja provjeravati svakako.

U vezi s vašom odbranom, i prije nego sam je pročitao, želio sam spomenuti, da ste trebali vi svi zajedno predložiti s obrazloženjem da se na sudu preslušaju kao svjedoci sve one osobe od Bakarića, Savke, Pere Pirkerera do urednika VUSa i Nade Krmpotić, koji su pisali o ravnopravnosti. Mislim da bi bilo naugodno odbiti taj predlog odbrane, a prihvatiti pored toga teze tužbe. Naravno, insistirati da se pozvani jave na sudu kao svjedoci da bi im se mogla postavljati shodna pitanja.

Pozvao bih ja na suđenje u svojstvu svjedoka i one organe sigurnosti, koji su uticali na svjedoke te bi ih postavio pod unakrsnu vatru da bi se na taj način ne samo diskvalificiralo svjedoke, nego i dokazalo da je optužba montirana i materijal isfabrikovan kao u doba Rankovića što se radilo. Tamo se mogu saznati imena tih osoba.

Ovdje u krugovima intelektualaca postoji veliko zanimanje za ishod procesa i još veće zgražanje na činjenicu da nijesu našli Hrvata za tužioca nego baš Srbina. Zgražaju se ljudi i na neobjektivnost suda naročito predsjednika vijeća.

Zahvaljujem Vam na pažnji i na brizi za moje liječenje. Mogu Vam reći da ja imam socijalno osiguranje kao član Društva književnika, ali od toga imam malo koristi. A i da ga nemam, imam prijatelja liječnika koji bi mi pomogli kad bi mogli. U Rimu sam bio gost kod prijatelja prof. medicine koji bi mi pružio pomoć kakva bi bila nužna, ali mu ja nijesam još ništa tražio.

Savjet za kulturu preko svojih komisija priznao mi je umjetnički staž koji sada iznosi 46 godina, ali da bih dobio neku mizernu penziju moram čekati još tri godine ili platiti socijalnom osiguranju skoro milion dinara zato što za mene nije plaćeno osiguranje za zadnjih pet godina. To znači praktično ja nikad neću dobiti tu mizernu penziju. Ali eto imam bar zdravstveno osiguranje za koje plaća savjet za kulturu.

Moju ženu su penzionisali kao invalida prve kategorije i odredili joj dohodak od 75.000 starih dinara mjesečno. I sad neka živimo!

Posjetio me je moj kum Mehmed Mašić i pričao mi o susretima s Vama. Žalio je što zbog službenog posla nije mogao udesiti još jedan sastanak kako ste Vi predlagali i željeli. Ali bit će dana za megdana...

Kod mene je stanje još dosta teško ali ima znaka poboljšanja. Ipak se držim još kreveta i najdalje kud idem to je do mašine za pisanje. Možda ću ipak izbjeći ovaj put potpuno pogoršanje... A možda ćemo se i vidjeti nakon toga jednom zgodom. U svakom slučaju ja ću Vas na vrijeme obavijestiti.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlija

Zagreb, 21. VIII 1970.

Dragi prijatelju,

Sa zahvalnošću Vam vraćam priložene dokumente nakon što sam ih pročitao ja i moji prijatelju, koji su me zadnjih dana ovdje posjećivali.

Mislim da ste danas ili jučer čitali u novinama pismo dra Vladimira Dedijera o Njegoševom spomeniku i da ste primijetili da on ponavlja ono isto što sam ja rekao u svojoj bilješci u VJESNIKU zbog koje su me napadali sa svih strana. Dedijera neće napadati. Ta on je sin intimnog Cvijićevog, a i Crne ruke suradnika Jefta Dedijera, suradnika Srpskog etnografskog zbornika akademije nauka u Beogradu i autora nekoliko velikosrpskih publikacija u tom zborniku.

Ovom Dedijerovom pismu dat je osobito veliki publicitet a to nije bez nekog vruga. I za takvog srpskog angažmana uvijek se nešto skriva. Vidjet ćemo što će biti...

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlija

Zagreb, 21. VIII 1970.

Dragi prijatelju,

Zahvaljujem Vam na brizi za moje ozdravljenje, ali Vam ne mogu reći ništa dobro u tom pogledu. Naime ja još ne izlazim iz svoje sobe u koju su me osim bolesti, koja me muči već skoro mjesec i pol dana, satjerale i mnoge druge nevolje i neprilike. Ipak mogu reći da se osjeća izvjesno poboljšanje, ali je to nestabilno i ja se ne smijem osokoliti i ponašati se kao da ozdravljujem. No – neka to sada!

Bilo bi mi drago da se vidimo u Zagrebu, a ne kao prošli put: da me pred odlazak u Split obavijestite o svom dolasku. Na zaboravite moj telefon: 442-903. Kad dođete javite se odmah pa mi recite svoj program boravka i urečite mjesto sastanka ako nećete doći u moj stan, a najbolje bi bilo da k meni dođete radi razgovora i razmjena informacija o raznim pitanjima.

Ja nemam pri ruci nikakvih bibliografskih bilježaka u vezi s konkordatom, ali njih će sigurno biti u Bibliografiji Leksikografskog zavoda u Zagrebu no ja tamo sada ne mogu ići zato što su svi suradnici na kolektivnom odmoru do 3. IX, pa me nema tko pustiti da tražim po katalozima. Ja sam u neku ruku mali suradnik te edicije, kojom rukovodi sada dr Slavko Batušić, pa se nadam da bi mi oni izašli u svakom pogledu u susret i besplatno. Kad Vi dođete onda ćemo isprobati sreću. Vama je potrebno pregledati stvarno kazalo po riječju konkordat, jer se tu bi moralo nalaziti pobilježeno sve što Vas može zanimati. Nažalost redakcija je u zakašnjenju, pa je izdala svezak 11 a 9 i 10 su još u radu. Stoga ta materija nije objavljena. Možda bi bilo korisno pregledati (barem za konkordat patrijarha Varnave i Milana Batlije) i stručni katalog sveučilišne biblioteke. No tu se mogu naći samo posebne publikacije, a ne i članci iz periodike.

U Beogradu postoji list SRPSKA ili SLOBODNA REČ, koju je prije rata i za vrijeme rata uređivao Stevan Dedijer, a neko vrijeme sâm ili s njim i Srđan Prica. Uz izvještaje o borbama oko konkordata u Beogradu su i fotografije, koje su danas rjetkost. Zatim izašli su na našem jeziku memoari dra Milana Stojadinovića (naklada Otokar Keršovani u Rijeci) i Dragiše Cvetkovića, u kojima se mnogo govori o konkordatu i o borbama oko njega. Slobodna reč u Beogradu nalazi se kompletno u CK SKJ, odnosno centralnog instituta za povijest radničkog pokreta. Tamo je do nedavno bila bibliotekarica i šefica moja daljnja rođakinja prof. Jela Vučinič, supruga pok. Veselina Masleše, ali ona je umrla pa sad tamo ne poznajam nikoga.

No unatoč svemu tome ako mi nešto dođe do ruku u vezi s tom temom, ja ću pobilježiti i Vama poslati u pismu. Imao sam ja u Obzoru nakoliko članaka o vezama i prepisci između Strossmayera i knjaza Nikole, odnosno Jovana Sundečića, ali nisam siguran da li se tamo nešto nalazi o crnogorskom konkordatu sa sv. Stolicom. Ako bi Vas to zanimalo ja bih popisao (bibliografski) te članke i poslao Vam.

Nadam se da ste pronašli jednu predratnu i tri poslijeratne brošure Sima Simića, u kojima se govori protiv katoličke crkve i njene hijerarhije. Predratnu ja nemam, ali poratne su izašle u Titogradu pa ih tamo možete dobiti. Čak je i poznati sekretar CK KPJ Gorkić prije rata objavio u Wilderovoj tiskari jednu knjigu o političkoj situaciji u Jugoslaviji, u kojoj se govorilo i o konkordatu, ako me ne vara pamćenje. Ja sam tu knjigu imao u rukama.

Poznato Vam je što je o tome pisao naš dični Srbin ljotićevske narodnosti i četničke vjeroispovijesti akademik Ferdinand Čulinović, bivši sudac u aparatu NDH.

Srdačno Vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlja

Zagreb, 31. VIII 1970.

Dragi prijatelju,

pišem Vam danas na 42-gu godišnjicu izlaska iz štampe moje prve političke publikacije GORŠTAČKA KRV, koja je u svoje vrijeme izazvala mnogo bure i na koncu bila zabranjena od strane policije (zabranu su potvrdili okružni i apelacioni sud u Beogradu, ali tužilac je propustio rok da podine optužnicu pa nije došlo do rasprave). Mnogo je to dana prošlo od onoga doba!

Gorkić je pisao malo o konkordatu jer je toliko spadalo u tu knjigu o političkoj situaciji u Jugoslaviji. Inače su njegovi suvjernici nastupali zajedno s popovima i vladikama SPC. S njihova su nastupa u toj demonstraciji brali kapital njihovi političke pristaše onoga vramena i to je došlo do izražaja u pitsbuzgškom tjedniku SLOBODNA REČ. Dakle tada je KPJ išla ruku pod ruku s SPC.

Memoari dra Stojadinovića su tiskani u izdanju OTOKAR KRŠOVANI u Rijeci, ali još nisu u prodaji. Traži se pisac predgovora. Ponuđeno je Matu Rajkoviću ali on je odbio tu ponudu. I tako sada ti memoari na oko 700 stranica čekaju u Rijeci da izađu ali nemaju predgovarača.

Brošura Nikitović-Cvetković nije isto što i memoari Dragiše Cvetkovića, koji su štampani u nekoliko svezaka u Parizu kao Memoari Dragiše Cvetkovića. Oni su na našem jeziku štampani u Parizu i kod nas ih nema niti će ih biti. Njih može nabaviti Boško Vračarević, 49 bis, Avenue Foch la Garenne (Seine), Paris. To su memoari, koji su kao takvi izlazili povremeno u sveskama. Oni kod nas nijesu uopće objavljeni niti će biti objavljeni u dogledno vrijeme.

Drug Ferdo Čulinović ja nekom prilikom držao jedno predavanje koje bi spadalo u njegovu materiju Jugoslavija između dva rata, ali u njegovoj knjizi o tome ja ne nađoh sadržaj toga predavanja o konkordatu. Prema tome moju napomenu o njegovom

pisanju o konkordatu treba uzeti kao pogrešku. Ja sam to predavanje slušao u svoje vrijeme pa sam bio uvjeren da ga je on štampao i u svojoj knjizi, ali sada vidim da ga u toj knjizi nema. Stoga na to ne obraćajte pažnju povodom moje napomene.

Ja bih vjerojatno pošao „kud za vazda gre se“ da nije bilo lijekova koje ovdašnjih a koje onih koje mi je dao moj gostoprimac u Rimu, inače sveučilišni profesor medicine i koji je uvijek spreman da mi bilo kakav lijek nabavi i pošalje. Prema tome nije stvar u nedostatku lijekova nego o dotrajalosti organizma. Uzmite u obzir 10-14 godina baznadnog mučeništva i stradanja! To se mora ispaštati! Ali ja ipak mislim da još nije vrijeme da se ide „kud za vazda gre se“, pa se tako i ponašam. Kad Vi dodjete u Zagreb, ja ću biti zdrav, odnosno sposoban da s Vama izađem i ako bude trebalo kud pođem.

Morat ću se obratiti mome pobratimu Vlatku Pavliniću da mi pribavi VERITAS, jer ja nijesam nikad taj list imao u rukama niti znam gdje izlazi i tko ga izdaje, uređuje i raspačava. Kao urednik Glasa Koncila Pavletić će mi pomoći da do toga lista dođem.

Ja ću ponovo pregledati svoju bibliografiju pa ako po naslovima ustanovim da imam još nešto s tematikom, koja Vas zanima, ja ću Vas obavijestiti premda na vjerujem da ćete nešto moći koristiti.

Već sam Vas upozorio na Strossmayerove zasluge za crnogorski konkordat i na njegovu korespodenciju s Račkim. Dodajem tome da su Strossmayerova pisma knjazu Nikoli objavljena u cetinjском časopisu ZAPISI, naročito od broja 1, god. 1935, pa dalje (str. 27, 96, 153, 224, 290, 349, zatim u drugom polugodištu 1935: prepiska između Strossmayera i Jovana Sundečića: str. 30, 101, 165, 229, 288, 356. Zatim treba vidjeti što sadrže pisma objavljena 1937, knj. XVII: str. 93, u knj. XVIII: str. 343. U istom časopisu, knj. XXI, god. 1939. treba vidjeti prepisku Strossmayera-kardinala Rampole na str. 166, i pismo knjaza Nikole Strossmayeru na str. 356. U knj. XXII, god. 1939. treba vidjeti pisma nadbiskupa barskog Milinovića na str. 294.

Ja nemam ZAPISE od 1928-1935, a i u tim godištim bi se moglo ponešto naći.

U svakom slučaju bi trebalo pregledati spomen-knjigu pod naslovom „50 godina na prestolu Crne Gore“ (Cetinje 1896), koju je uredio dr Lazo Tomanović, a vjerojatno i sâm napisao.

Ne znam da li ulazi u vašu radnju meterija, koja se odnosi na patrijarha Gavrila, jer ako se odnosi i na njega valjalo bi svakako iskoristiti ono što je pisala POLITIKA (tada izrazito dvorski list) povodom njegove kandidature za episkopa prizrenskog 1911-1912. Tom prilikom je zbog neuspjeha u akciji protiv Gavrila (bio je tada đakon vaseljenske patrijaršije u Carigradu) bio smijenjen srpski poslanik u Carigradu i on je o tome smjenjivanju štampao jednu brošuru 1912. Sad se momentalno ne mogu sjetiti njegova imena, ali se to može lako saznati iz odnosnih brojeva POLITIKE. Gavrilov protukandidat je bio crnorukac i četnički vojvoda u Makedoniji Radenković, koji uopće nije imao nikakvog obrazovanja, a naročito ne duhovnog, osim obrazovanja u rukovanju bombama. Kao takvog, dali su ga preko noć zamonašiti da bi mogao biti kakav-takav kandidat za episkopsko mjesto u Prizrenu, ali to nije prihvatila tada nadležna vaseljenska patrijaršija u Carigradu. Istaknuti četnički vojvoda i ideolog Miodrag Milenović, jedan od direktora POLITIKE, napisao je članak o Radenkoviću u ENCIKLOPEDIJI SHS (s. v. Radenković Bogdan), ali u tom članku ima mnogo laži. Tamo spominje i dra Gavrila Dožića.

Dakle, ako se ja nečega sjetim ili nešto nađem, o tome ću Vas obavijestiti bez obzira jeste li naručili ili ne, pa Vi poslije odlučite što možete iskoristiti a što ne.

Znam, Vi putujete u Mostar jer 4. IX nastavlja se rasprava na kojoj nastupate kao branilac. Neka Vam je sretan put i želim Vam uspjeha!

Srdačno vas pozdravlja odani Vam

S. M. Štedimlja

S. M. Štedimlija
Kukuljevićeva 21
Zagreb

Zagreb, 29. IX 1970.

Vrlopoštovani gospodine profesore,

U odgovoru na vaše ljubazno pismo od 28. IX čast mi je odgovoriti Vam slijedeće:

1. Moja bibliografija o pravoslavlju u Hrvatskoj je veoma mala i neznatna: S. M. Štedimlija: *Auf dem Balkan*. Verlag Putovi. Zagreb 1943 (über die politische Orientierung des seröischen orthodoxen Kirche. S. 93 u. w.); *Pravoslavlje u Hrvatskoj*. Naša domovina, sv. 1 Zagreb 1943. Izdanje Ustaškog glavnog stana. Gl. urednik prof. Filip Lukas. Str. 298-304.

2. Ja sam bio glavni urednik publikacije „Pravoslavni kalendar“, koja je izlazila kao zbornik-godišnjak. Mislim da tu nema mojih potpisanih tekstova. Izašli su brojevi: 1942, 1943, 1944, 1945.

Službeno glasilo Hrvatske pravoslavne crkve „Glas pravoslavlja“ izlazilo je u Zagrebu. List je počeo izlaziti u kvartformatu na uskrs 1944, a izlazio je do uskrsa 1945, dakle svega 14 brojeva iako je bilo rečeno da će izlaziti 15-dnovno. Ja sam bio potpisan kao glavni i odgovorni urednik a Joca Cvijanović kao urednik službenog, crkvenog dijela. U stvari list je uređivao bogoštovni odio ministarstva pravosuđa, a rukopise jo dostavljao preko promidžbe.

Od momenta proglašenja NDH ja sam vodio u Zagrebu Crnogorski ured, koji se s početka zvao Crnogorski nacionalni komitet. Ta ustanova nije bila nikad prijavljena vlastima niti od njih odobrena ali su sve vlasti s njom održavale veze kao sa priznatom. Njenim su se uslugama koristili SVI Crnogorci

naseljeni u NDH, zatim veći dio pravoslavnih Hercegovaca, pojedina sela pravoslavna u Slavoniji i mnoštvo pojedinačnih pravoslavaca iz raznih djelova NDH. Čak je bilo ugroženih katolika, koji su se priznali pravoslavnim Crnogorcima da bi se koristili uslugama moga ureda. Zatim je bilo mnogo Jevreja, Srba iz NDH i iz krajeva zapadne Srbije (Valjevo, Čačak, Užice i dr.). Kakva su prava imali moji štitenici i posjednici iskaznica mog ureda vidite iz faksimila legitimacije, koju Vam prilažem uz ovo pismo.

Pa ipak ja nisam ništa znao o namjeri da se osnuje Hrvatska pravoslavna crkva dok o tome nisam pročitao u novinama (Hrv. narod od 4. IV 1942, zatim od 9. IV 1942; 30. V 1942; 6. VI 1942; 9. VI 1942 i t. d. Prvi moj dodir s tom crkvom uslijedio je na molbu dra Vilka Riegera, glavnog ravnatelja promidžbe. On me zamolio da izradim pravoslavni kalendar i ja sam toj molbi izašao u susret. Nisam nikad zauzimao nikakav službeni položaj u okviru organizacije te crkve.

Osnivajući kalendar-godišnjak za 1942. ja sam mu odredio ime i nazvao ga OGNJIŠTE, ali taj naslov iako je bio objavljen u novinama nije odobrio A. Pavelić, nego je naredio da se kalendar zove jednostavno: Pravoslavni kalendar. Pod tim imenom on je izlazio četiri puta.

Za titularnog urednika „Glasa pravoslavlja“ imenovan sam stoga 1. što je list administriran iz knjižare „Velebit“, kojoj sam ja bio direktor i odgovorni urednik njenih izdanja; 2. Što je po nekoj odredbi za svaki list novinskog karaktera morao biti odgovorni urednik jedan profesionalni novinar, a u Zagrebu osim meno nije bilo takvog novinara; 3. Što je za jedan Pravoslavni list trebao biti urednik profesionalni novinar, ali pravoslavne vjere, jer bi bilo nezgodno da to bude katolik ili musliman; 4. Što se smatralo da ja osobno i kao pravnik i kao javni radnik najbolje poznajem suštinu i politiku pravoslavne crkve, te 5. Što sam ja smatran pripadnikom jednog prijateljskog

pravoslavnog naroda. Iz tih razloga ja sam pristao da se moje ime pojavi kao ime urednika u ovom listu.

Političke vlasti su zaključile da je potrebno imenovati još jednog episkopa osim Germogena, koji je bio metropolit u NDH, izabran je za to mjesto do tada meni nepoznati Spiridon Mifka, koji je kao monah bio član brastva nekog manastira u istočnoj Srbiji. Došao je u Zagreb moldavski episkop Visarion Puiu te je zajedno s Germogenom u početku srpnja 1944. posvetio za episkopa Spiridona, koji je dobio stolicu u Sarajevu.

Moldavski episkop je prvo posjetio biskupa Stepinca, a uoči posvećenja Spiridona napisao je u Hrvatskom narodu (od 15. VIII 1944) uvodnik, koji je cenzura dobrano okljaštrila zbog Visarionova protivnjemačkog stava. Rumunsko poslanstvo je zbog postupka cenzura uložilo protest ministarstvu inostr. djela NDH.

Episkop Spiridon je 6. VII 1944. ustoličen u Sarajevu u prisutnosti svećenika i vjernika katoličke crkve i muslimanske vjrske zajednice.

Ako pročitate „Glas pravoslavlja“ i Pravoslavni kalendar za sve četiri godine, onda mi možete postaviti konkretna pitanja, na koja ću Vam ja dati iscrpan odgovor.

Skrećem Vam pažnju na istraživanja dra Ivana Mužića, Meštrovićeva 2, Split, koji ima obilje materijala, mislim čak i iz vremena rata. Uvjeren sam da Vam on neće uskratiti svoje usluge.

Dakle, ja Vam stojim na raspoloženju za sve informacije, koje mogu pružiti po ovoj stvari.

S odličnim poštovanjem

S. M. Štedimlja

Uz dopisivanje sa Savićem Markovićem Štedimlijom

Tijekom studija na Sveučilištu u Zagrebu uspio sam u antikvarijatima u Masarykovoju ulici i na Zrinjevcu doći do gotovo svih knjiga Savića Markovića Štedimlje koje su mi postale veoma zanimljivo povijesno štivo. Moje poznanstvo sa Savićem Markovićem Štedimlijom nastalo je na pomalo neuobičajen način. Tijekom 1967. godine u Splitu je objavljena moja obujmom manja knjiga Razmatranja o povijesti Hrvata, koju je uskoro napao Centralni komitet SKBiH optužujući me da sam bosanske muslimane proglasio Hrvatima islamske vjere. Međutim, pravne sankcije u Hrvatskoj su izostale jer je političkim čimbenicima u Splitu bilo poznato da mi je prije tiskanja knjigu recenzirao Branimir Gabričević tada direktor Arheološkog muzeja u Splitu, inače poznat kao osoba jugoslavenskog svjetonazora kojemu je brat bio istaknuti Titov diplomat. Ta knjiga doživjela je veoma povoljne prikaze u hrvatskom emigrantskom tisku, ali je zbog više napadaja u sarajevskim medijima ostala potpuno prešućena u Hrvatskoj.

Tada mi je moj prijatelj profesor Živko Stržić koji je tada vodio Antikvarijat Matice hrvatske u Ilici javio da je Savić Marković Štedimlja kod njega prvi kupio primjerak Razmatranja. Na adresu, koju mi je dao Stržić, uputio sam S. M. Štedimlji pismo iz Splita, 19. VI. 1967, u kojemu sam naveo što mi je javio Stržić i predložio mu da napiše recenziju Razmatranja za časopis Crkva u svijetu, na način da može pisati o problematici knjige sve što hoće. Posebno sam mu u tome pismu napisao: „Prijatno sam se iznenadio jer sam, kao i mnogi, bio uvjeren da ste umrli od posljedica Staljinovih logora“. S. M. Štedimlja odgovorio mi je pismom iz Zagreba,

dana 20. VI. 1967, navodeći da nije umro u Sibiru, nego da se vratio natrag u aprilu 1955, ali da je tek 1959. izišao „izliječen od mnogih mučenja i stradanja na slobodu“. U međuvremenu sam saznao da je, po vraćanju iz Rusije u Jugoslaviju, ponovno završio na robiji koju je također izdržao. Profesor Stričić me također informirao da S. M. Štedimlja, po dolasku u Zagreb, objavljuje rasprave, ali ne pod svojim imenom nego to potpisuje, između ostalih, i njegova supruga Ljubica Klančić. S. M. Štedimlja se odmah suglasio da napiše zamojenu recenziju, a ja sam mu u posebnom dopisu napisao da recenziju Razmatranja potpiše punim svojim imenom i prezimenom kako bi na taj način bio zaslužen predstavljenoj intelektualnoj javnosti koja o njemu tada nije znala da je živ. U tom smislu obavještavam ga u pismu iz Splita, od 26. VII. 1967, da su biskup Frane Franić i glavni urednik Crkve u svijetu profesor Mate Meštrović prihvatili u potpunosti od njega poslani tekst i da je samo član redakcije Željko Mardešić predložio „kako bi bilo najbolje da recenzija bude potpisana inicijalima. Ja sam ustao protiv toga inzistirajući da svatko ima pravo po našim zakonima na svoj potpis i izgleda da je sada sve u redu. Kada se može Crnjanski predlagati za nagradu, zašto se Vi ne bi mogli potpisivati“.

Štedimlijina recenzija zapažena je u zemlji i u inozemstvu. Bogdan Radica, po njezinu objavljivanju u Crkvi u svijetu, zaključio je i ovo: „U ovom istom svesku Crkve u svijetu, ima i članak S. M. Štedimlje o Mužićevoj knjižici, koga isto tako treba uzeti u obzir; jer upotpunjava, svojim tumačenjem, Mužićeve teze“ (B. Radica, *Nova razmatranja o povijesti Hrvata. Hrvatski Glas /Winnipeg, Canada/, broj od 13. I. 1968, str. 3).*

Tako je započela suradnja S. M. Štedimlje u časopisu Crkva u svijetu koja se obostrano namjeravala nastaviti. U pismu koje

sam uputio S. M. Štedimlji iz Splita, dana 16. XI. 1967, poručujem mu i sljedeće: „Razgovarao sam sa don Matom Meštrovićem i on je oduševljen idejom da napišete članak o vezama crnogorskih i hrvatskih svećenika“. Potrebno je navesti da urednik Mate Meštrović, inače poznati hrvatski jezikoslovac, nije cenzurirao ni jednu rečenicu u objavljenim tekstovima S. M. Štedimlje te da je Štedimlja bio honoriran na način da mu se tako htjelo i posebno materijalno pomoći.

Već tijekom 1967. godine, za boravaka u Zagrebu, osobno sam se upoznao sa S. M. Štedimlijom i njegovom suprugom Ljubicom Klančić, koja se u njihovom stanu u Zagrebu, u ulici Kukuljićeva 21, nesebično brinula o njemu, a posebno o njegovom narušenom zdravlju. Tijekom mojih povremenih boravaka u Zagrebu dovodio sam S. M. Štedimlju bez najave u stan nekim istaknutim intelektualcima, pa tako i Blažu Jurišiću koji o tome zapisuje: „10. ožujka 1968. nedjelja. Oko 3 sata popodne došao I. Mužić sa Savom Štedimlijom. Iznenadio me Štedimlja jer sam mislio da je mrtav“ (Dnevnik Blaža Jurišića, priredila Biserka Rako, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994, str. 496).

U pismu koje sam uputio S. M. Štedimlji iz Splita, dana 17. II. 1969, javljam mu da Franić „ne može biti bolji čovjek nego što je“, a ovaj biskup Štedimlju je veoma cijenio kao uzornog čovjeka i pisca. Tako javljam Štedimlji u pismu iz Splita, dana 20. I. 1969, u svezi s njegovom raspravom o Popu Dukljaninu, koja je objavljena u Crkvi u svijetu, sljedeće: „Biskup je izjavio da Vam je članak izvanredan“. U pismu S. M. Štedimlji iz Splita, dana 11. II. 1969, navodim mu: „Razgovarao sam s biskupom Franićem koji vodi liniju Crkve u svijetu. Stekao sam dojam da mu je apsolutno stalo do Vaše suradnje.“...

*

Od gospođe Ljubice Klančić primio sam obavijest da je njezin suprug S. M. Štedimlija umro u Zagrebu 25. I. 1971, u 64. godini života.

Ivan Mužić

Split, 6. III 2016.